

GÁRDOS BÁLINT:

SHAFTESBURY TERMÉSZETFOGALMÁNAK ESZTÉTIKAI ÉS POLITIKAI JELENTŐSÉGE

1. BEVEZETÉS: SHAFTESBURY FŐBB HIVATKOZÁSI PONTJAI

Shaftesbury munkásságát szinte kivétel nélkül úgy mutatják be a szakirodalomban, mint a Hobbes és részben a Locke filozófiájára adott klasszikus választ. William E. Alderman adta meg Shaftesbury klasszikus filozófiatörténeti elhelyezését ezek mellett a koordináták mellett. Már 1923-ban abban látta filozófusunk jelentőségét, hogy az legalább a tizenkilencedik századig jól érezhető hatással megtámadta Hobbesnak azt az elképzelését, miszerint a politikafilozófiának az önző individuum konstrukciójára és az önző individuumok által kötött szerződésre kell épülnie.

Shaftesbury szemében az erkölcs nem emberi tákolmány, hanem tökéletesíthető adottság. Az erkölcsi jó és rossz nem emberi szeszélyektől függ, hanem örök és változtathatatlan módon magában az univerzum természetében adott. Nem az egyéni, hanem az általános jót célozza az erény; nem az emberi vágyak beteljesülése és az azzal járó kielégülés, hanem az univerzummal való harmonikus kap-

csolat belső érzete az a jutalom, amelyet keres.¹

Locke – a másik nagy ellenfél Alderman szerint – mindenekelőtt azért botránykő Shaftesbury szemében, mert az ő filozófiája szerint „az erkölcsiség valóságos alapja [...] csakis olyan Isten akarata és törvénye lehet, aki az embert a sötétben is látja, jutalmat és büntetést tartogat kezében, s elegendő hatalma van ahhoz, hogy a legfelfuvalkodottabb gonosztevőt is felelősségre vonja.”² Más szóval, Locke semmilyen teret nem enged az evilági moralitás autonómiájának. Shaftesbury ezzel szemben azért küzd, hogy mind Istennel, mind azokkal a diktátorokkal szemben, akik isteni hatalommal kívánnak dönteni jóról és rosszról, szabaddá tegye az erkölcsfilozófiát.

Hobbes szerint az egyéni élvezet készlet konformitásra; Locke a közvélemény jelentőségét, valamint a büntetéstől való

1 William E. Alderman: The Significance of Shaftesbury in English Speculation, in: *PMLA* 38 (1923), 178. old.

2 John Locke: *Értekezés az emberi értelemről*. 2003, Budapest, Osiris. Vassánvi Miklós fordítása. 62. old.

félelmet és a jutalomba vetett reményt hangsúlyozta; Shaftesbury úgy gondolta, hogy az erény önmaga jutalma. Hobbes és Shaftesbury megegyeznek abban, hogy az erkölcsi kritériumot az Legfőbb Akarat helyett magában az emberben kell megalapozni [...] Shaftesbury azonban jóval meghaladta mindkét ellenfelét az erények tekintélye szempontjából, ő ugyanis magát Istent is alárendelte az erények mércéjének. (Alderman 1923, 179–180)

Alderman szemében Shaftesbury legfontosabb teljesítménye a morális érzék (*moral sense*) elgondolásának első megfogalmazása volt; azé a képességé, amely az erkölcsiség fent leírt autonómiáját megalapozza magában az emberi természetben, s amelyre később egy egész morálfilozófiai tradíció épült. Alderman a következőképpen definiálja a morális érzéket: „egy finom, velünk született érzék, amely éppolyan intuitív erővel rendelkezik és éppolyan hatékony, mint az embernek a Szép iránti érzéke.” (Alderman 1923 179) Egy néhány évvel későbbi tanulmányában éppen e tanítás mentén helyezi el Shaftesburyt a tizennyolcadik századi filozófiában.³

Későbbi elemzések némiképp finomították azokat az erős oppozíciókat, ame-

lyekben Alderman kívánta bemutatni Shaftesbury filozófiáját. Robert B. Voitle például azt hangsúlyozta, hogy Shaftesbury – jelentős részben Locke ellen irányuló – morálfilozófiája nagyrészt locke-iánus pszichológiai kontextusban fogalmazódik meg.⁴ Shaftesbury klasszikus humanista műveltsége és különösen a sztoikus hagyomány iránti vonzalma is nagy hangsúlyt kap több értelmezőnél. Esther A. Tiffany hangsúlyozta elsőként Shaftesbury filozófiájának ezt az elemét 1923-as tanulmányában.⁵ Ebben a cikkben talán túlzott hangsúlyt is kap ez az ókori tradíció, ezért több későbbi szerző inkább arra koncentrált, hogy miképpen adaptálja Shaftesbury mindenekelőtt Marcus Aureliust korának szellemi elvárásaihoz. Voitle például fent említett cikkében azt állítja, hogy a morális érzék gondolata a locke-i pszichológiának a természetes vonzalom ősi tanára való alkalmazásából született. (Voitle 1955, 24) Magyar nyelven Horkay Hörcher Ferenc fogalmazta meg régi és új összekapcsolódását Shaftesburynél.

Shaftesburynek az úriemeber-virtuosóról megalkotott filozófiája úgy is tekinthető, mint azon antik sztoikus érvek újfajta

3 William E. Alderman: Shaftesbury and the Doctrine of Moral Sense in the Eighteenth Century, in: *PMLA* 46 (1931), 1087–1094. old.

4 Robert B. Voitle: Shaftesbury's Moral Sense, *Studies in Philology* 52 (1955), 17–38. old.

5 Esther A. Tiffany: Shaftesbury as Stoic, *PMLA* 38 (1923), 642–84. old.

összeállítása, melyeket eredetileg az epikureusok naturalista szkepticizmusával szemben vetettek be, de amelyeket most a szerző Hobbes „önző” filozófiájával szembe fordulva kívánt hasznosítani.⁶

Shaftesbury forrásainak vizsgálata tehát igen sokat tett hozzá eredetiségének és filozófiatörténeti szerepének megértéséhez. Jelentős hozzájárulásként kell még említenünk annak feltárását, hogy Hobbes *Leviatánjának* 1651-es megjelenésétől Shaftesbury fellépéséig eltelt hosszú időben Hobbes szidalmazásának és az önző individuumból alkotott elmélete támadásának egész hagyománya alakult ki. R. S. Crane vizsgálta legalaposabban azt a latitudinárius prédikációs korpuszt, amelyben a legtöbb olyan téma, amelyről Shaftesburyt ismerni szokás – mint a természetes és univerzális jóindulat (*benevolence*), az erény összekötése az érzéssel (*feeling*), az erény mint ön maga jutalma – már föllelhető.⁷ Shaftesbury maga is világosan megjelölte a kapcsolódását ehhez a tradícióhoz, hiszen első publikációja éppen egy Benjamin Whichcote válogatott prédikációiból összeállított kö-

⁶ Horkay Hörcher Ferenc: Shaftesbury és a szenvedélyek retorikája, in: Boros Gábor (szerk.): *Ész és szenvedély*. Budapest: Áron Kiadó, 2002. 270. old.

⁷ R. S. Crane: Suggestions toward a genealogy of the “man of feeling”, in: *English Literary History* 1/3 (1934), 205–230. old.

tet volt, aki bizonyára a legfőbb közvetítő a latitudinárius prédikátorok és a cambridge-i platonista teológusok között, akikkel úgyszintén gyakran szokták összekapcsolni Shaftesburyt.⁸

2. SHAFTESBURY SOKÉRTELMŰ TERMÉSZETFOGALMA

Lawrence E. Klein, akit mint Shaftesbury főműve, a *Characteristics* legújabb kritikai kiadásának szerkesztőjét és a legtekintélyesebb modern Shaftesbury monográfia szerzőjét a téma legnevesebb szakértőjeként szokás számon tartani, azzal az állítással vezeti be fontos tanulmányát, hogy talán Shaftesbury életművének tanulmányozása a legmegfelelőbb bevezetés a „hosszú tizennyolcadik századot” jellemző „diszkurzív és kulturális tevékenység” megértéséhez.⁹ A kulcsszóvá itt a „*politeness*” válik, amelyet egyként fordíthatunk udvariasságnak, tapintatnak vagy kifinomultságnak. Klein álláspontja szerint a tizennyolcadik századot mint egy olyan korszakot kell megértenünk, melyben az udvari viselkedés normái és a vallási előírások tekintélye már erősen megrendült, de az ipari forradalommal járó professzionális, meritokratikus értékrend még nem alakult ki. Ennek a társadalom-

⁸ Vö.: Klein 1994, 31.

⁹ Lawrence E. Klein: *Shaftesbury and the culture of politeness*. 1994, Cambridge, CUP. 9. old.

nak a legfontosabb normái pedig a finom társalgás (*polite conversation*) terében alakulnak ki. Érthető ebből a megközelítésből az is, hogy Klein Shaftesbury tevékenységét („moralizálását, deizmusát és esztétikai érdeklődését”) lényegében e politikai programnak rendeli alá.¹⁰

Ebben a kitűnő elemzésben azonban erősen háttérbe szorul, hogy Shaftesbury gondolkodásában van ennek a kulturális-politikai tevékenységnek egy nagyon fontos kontroláló, normatív erővel bíró mércéje: a természet. Az alábbiakban azt fogom megvizsgálni, hogy milyen viszonyokban jelenik meg a kulturális tevékenység és a természet a *Characteristics*ben.

2.1 A természet mint igazság

A természet fogalmának egyik legalapvetőbb jelentés-komponense Shaftesburynél a természet igazsága, szemben a művészet és a mesterség (*art*) megtévesztő, a dolgok valódi természetét potenciálisan elfedő, vagy akár eltorzító hatásával. A *Sensus Communis* című esszében például a karneváli maszkok példáján keresztül mutatja be, hogy az – ez esetben emberi – természet igazabb minden álarcnál.

Bármilyen természetellenessé, avagy mesterségesé is tette a dolgok természetes ar-

culatát (face) az öltözködés miatti túlzott aggodalom, és az arcbőr túlzott védelme, mégsem gondolhatjuk, hogy minden arc (face) egyformán be van mázolva, vagy flastromok takarják. Nem minden kozmetikum és festék, és az igazság arca semmi-vel sem lesz vonzóbb vagy szebb, bármiféle csaló maszkokkal takarják is el. (40)¹¹

A mesterkéeltséget Shaftesbury a legkülönbözőbb kontextusokban utasítja el: a *Soliloquy*-ban például ilyenként jelennek meg a költészet fogásai („nehéz lenne bárhol is tehetségtelebb halandókra bukkanni azoknál, akiket mi modernek költőknek nevezünk, mindösszesen csak azért, mert szertettek egyfajta csilingelő nyelv használatának a képességére,” 93). A dolgok természetes állapota – állítja ugyanitt – nem olyan, mint amilyenek azt a változó divatok mutatni kívánják. „A dolgok csökönyösek, és nem változnak képzeletünk kívánalmai szerint, sem pedig a divat váltakozásával, hanem megmaradnak úgy, ahogyan a termé-

¹¹ A Shaftesbury-idézetek után szereplő zárójeles oldalszámok a következő kiadásra vonatkoznak: Anthony Ashley Cooper the third Earl of Shaftesbury: *Characteristics of Men, Manners, Opinions, Times*. szerk.: Lawrence E. Klein. 1999, Cambridge, CUP. Ahol két szám is szerepel, ott az első a magyar kiadásra utal, a második az említett angol kötetre. Magyar nyelven két Shaftesbury fordítás hozzáférhető. Az egyik A moralisták: filozófiai rapszódia, in: Márkus György (szerk.): *Brit moralisták a XVIII. században*. 1977, Budapest, Gondolat; Fehér Ferenc fordítása. A másik az *Értekezés az erényről és érdemről*. 2004, Magyar Helikon; második kiadás. Aniot Iudit fordítása.

szetben állnak” (158). Az *Értekezés* pedig az igaz erény fölényét hangsúlyozza minden külső hatással szemben: „minden divat, törvény, szokás és vallás ellenére, amely önmagában lehet rossz és ártalmas, de sohase lesz képes megváltoztatni az örök szabályokat (*measures*), és a kiválóság és erény változhatatlan, független természetét” (175, 27)

A természet azonban nem csak igazabb mindannál, ami szemben állhatna, vagy szembeállítható lenne vele, de erősebb is azoknál. Rendelkezik egy különös, kényszerítő hatalommal, amelynek Shaftesbury szerint semmi, ami az embertől származik, nem képes ellenállni.

2.2 A természet mint hatalom

Shaftesbury természetfogalma nem pusztán deskriptív jellegű. Valamiről azt állítani, hogy az természetes, nem egy tényállás semleges jellemzése. Egyrészt értéktulajdonítással jár: ami természetes, az „igazabb” annál, ami csupán mesterséges; másrészt normatív elemet tartalmaz: a természet kényszerítő erővel, hatalommal bír. „A természet ugyanis nem tűri a tréfát. Elfogultságaink vele szemben soha nem lehetnek tartósak. Parancsai és késztetései (*instincts*) hatalmasak, az általa kiváltott érzések (*sentiments*) velünk születettek. Erős táborral (*party*) bír odakinn, és éppoly erőssel mibennünk” (*Soliloquy*, 158).

A természet mint kényszerítő erő annyira meghatározó eleme a természet fogalmának Shaftesburynél, hogy többé-kevésbé explicit módon valamennyi összefüggésben, ahol a természetre történik hivatkozás, fellelhetjük ezt az elemet. A természet ereje mozgatja legerényesebb erkölcsi döntéseinket (persze az ész felügyeletével, de itt soha nem ez a hangsúlyos elem), a természetet utánzó művészeket is ez az erő hajtja, és végső soron természetes késztetéseknek engedve, természetes módon rendeződve alakulnak ki az államok.

A természet hatalmának kérdésében érdekes módon van némi kapcsolat Shaftesbury gondolkodásmódja és Hobbes mechanisztikus determinizmusa között. Bármennyire más is az alkalmazott nyelv, közös a két gondolkodónál az az elképzelés, hogy a természet az ember számára a szükségszerűség szférája. A természet, mint ami az ösztönök erejével, szükségszerűen mozgatja az embert, itt is, ott is megjelenik, még ha egészen különbözően is ítélik meg ezt az erőt.

A megfelelő nevelést (*good breeding*) kapott ember például – aki tehát nem olyan neveléssel bír, amelynek az volt a célja, hogy mesterkéltségekkel helyettesítsék a természetes késztetéseit, hanem olyannal, amely azok teljes kibontakozását célozta – Shaftesbury szerint teljességgel képtelen a helytelen döntésre, vagyis voltaképpen nem is döntés eredménye nála a helyes cselekvés.

Egy alaposan és megfelelőképpen nevelt ember, bármi más is legyen ezen felül, képtelen durva vagy embertelen cselekedetekre. Soha nem mérlegel ilyen esetekben, és nem fontolgatja a kérdést az önérdek és a saját előny számító (prudential) szabályai szerint. Természete készletre, szükségszerűen és függetlenül a reflexiótól. (60)

2.3 A természet mint készletés a jóra

Shaftesbury egyik legfőbb célja az ember természetes társiaságának bizonyítása. Nem meglepő tehát, hogy éppen a társadalom és általában az emberek közötti kapcsolatok témakörében találjuk a legtöbb utalást a természetre. Shaftesbury számára itt a természet-fogalom összes fentebb már említett (és még néhány további) jellegzetessége nagyon hangsúlyos: a természetnek mint a jó, élhető társadalom alapjának szükségszerűen rendelkeznie kell érték-vonatkozásokkal (hiszen érzelmileg kell kötődünk a társadalomhoz, amelyben élünk), normatív elemekkel (hiszen a rendezett társadalomba való beilleszkedés kötelező érvényű az egyénre nézve), és végül azzal a minden kérdésen felül álló ösztönös mozgatóerővel, amely biztosítja, hogy ténylegesen a társadalom elvárásainak megfelelően viselkedjünk.

A *Sensus Communis*ban találjuk meg talán a legkoncentráltabb formában mind-

ezen jelentésárnyalatokat. Az alábbi passzus része annak a gondolatmenetnek, amelyben Shaftesbury Hobbesnak a természeti állapottal kapcsolatos tanítását igyekszik cáfolni, illetve kigúnyolni.

Ha van egyáltalán bármi természetes egy teremtményben vagy egy fajban, akkor az nem más, mint ami a faj védelmére van, és a javát szolgálja. Ha az eredendő, avagy tiszta természetben helytelen megszegni egy ígéretet, vagy elárulni valakit, éppilyen helytelen bármely tekintetben embertelenül viselkedni, vagy bármi módon elmaradni természetes kötelezettségünktől az emberi faj iránt. Ha az evés és ivás természetes dolog, a csordába verődés is éppoly természetes. Ha van egyáltalán vágyakozás (appetite) vagy érzék (sense), amely természetes, a társulás érzéke (sense of fellowship) is természetes. Ha a nemek közötti vonzalom valamelyest is természetes, kétségkívül éppilyen természetes vonzalom létezik a kapcsolatból származó gyermek iránt, és ugyanígy az egyes gyermekek között, akik egymás rokonai és társai, és ugyanazon módszerek és elvek vezetése mellett nevelkednek. És így lassanként kialakul egy klán vagy egy törzs, elismerést nyer a közösség (public), és – túl azon az örömen, amelyet a társas érintkezés (entertainment), a nyelv és a beszéd nyújt – olyan világos

szükség van ennek a jó kapcsolatteremtésnek (correspondency) és egyesülésnek a folytatására, hogy nem rendelkezni semmilyen ilyesfajta érzéssel vagy érzéssel (sense or feeling), sem hazaszeretettel, a közösség – vagy egyáltalán bárminek, ami közös – a szeretetével: egyenlő lenne az önfenntartás legnyilvánvalóbb módjai és az önmagunkra irányuló élvezetek iránti érzéketlenséggel. (51–2, kiemelés az eredetiben)

Ebben a hosszú idézetben együtt láthatjuk mindazokat a témákat, amelyek eddig szóba kerültek. Shaftesbury a természet igazságát kívánja itt is érvényre juttatni. Ha Hobbes és a hozzá hasonlók az ember természetes tulajdonságait félreértve, azokat eltorzítva egy tisztán mesterséges társadalomról beszélnek, akkor Shaftesbury a természet igaz arculatát segít felmutatni. Ha ők azt gondolják, hogy az ember – destruktívnak feltételezett – természete lecserélhető valamifajta biztonságosabb építményre, akkor Shaftesbury a természet olyan megkérdőjelezhetetlen működéseire hivatkozik, mint a nemek közötti vonzalom, amelyek tagadhatatlanul szükségesek egy faj fennmaradásához, és éppen ezekre az ösztönös, befolyásolhatatlan adottságokra építi a társadalomképét.

Ha ugyanis Hobbes híres társadalmi szerződése a természeti állapotban kötött

– és ezt valószínűleg maga Hobbes sem tagadhatná –, akkor már abban az állapotban jelen kellett lennie valamilyen mércének és biztosítéknak arra nézve, hogy a szerződés feltételeit a felek be is fogják tartani. Ha pedig ez így van, akkor feltételezhető, hogy mindaz, amit Hobbes a számító racionalitás eredményének tud be: a társas érintkezés, a nyelv, az erkölcsi elvek és a törvényes rend, magának a természetnek köszönhető; az általuk okozott örömök pedig csak annyira önző örömök, mint a „nemek közötti vonzalom” örömei – az énnel is igénye, de az ént a másik felé hajtja. A társadalom tehát nem a természetes jogok és vágyak gyökeres föladásának eredménye, hanem a természetes készletek egyre szélesebb körre való kiterjesztéséé. „Hogy miképpen is zavarhatta össze az emberi szellem ezt az ügyet annyira, hogy a polgári kormányzat és társadalom valamifajta találmánynak vagy a művészet (*art*) alkotásának tűnjék, el sem tudom képzelni.” (52)

A többi ember iránti kedvező, társias diszpozíció Shaftesbury-féle bizonyítása átvezet minket a természet-problematika egy újabb területére. A következő idézet az *Értekezés*ből összefoglalja az eddigieket, és némiképp túl is vezet rajtuk.

Láttuk, hogy az egyes élőlények szenvedélyei és indulatai (passions and affections) állandó kapcsolatban állnak egy faj vagy

közös fajta (common nature) érdekével. Ezt megmutattuk a szülői gyengédség, a fajfenntartás iránti odaadás, az utódok nemzésének és gondozásának vállalása, a barátság és társaság szeretete, a részvét, a közös segítség, és a többi hasonló természetes indulat esetében. Az sem tagadható, hogy egy élőlénynek ez az indulata, amelyet faja vagy közös fajtájának (common nature) java iránt érez, éppoly helyénvaló és természetes a számára, mint egy állati test vagy pusztán növény bármely szerve, része vagy tagja számára az, hogy a maga ismert módján és növekedésének szabályos útján munkálkodjék. Éppoly természetes ez, mint az, hogy a gyomor emészt, a tüdő lélegzik, a mirigy nedveket választ ki, vagy hogy a többi belső rész elvégzi különféle feladatait, még ha sajátos akadályok olykor megzavarják vagy gátolják is működését. (60, 192, kiemelés az eredetiben)

Itt válik nyilvánvalóvá, mennyire szó szerint értendő itt az ember mint a természet „szerves” részének az elképzelése: az egyén pontosan egy szerv az egyetlen nagy szervezetként elgondolt emberi társadalom egészében. Tágabban ezt úgy fogalmazhatnánk meg, hogy Shaftesbury számára az ember soha nem pusztán önmagára utal; mindig része egy nagyobb egésznek. Filozófiatörténetileg tekintve ez Shaftesbury válasza Hobbes önző individuum-konst-

rukciójára: nála az ember önmagában még csak el sem gondolható.

2.4 A természet mint kapcsolat

A természet tehát összeköttetés is, egy olyan erő, amely önös érdekeink meghaladására kényszerít, s amely az én szempontjait meghaladó nagyobb egységben kijelöli az egyén helyét. Ennek a gondolatnak egyik legélesebb megfogalmazását egy filozófiatörténeti jellegű összehasonlításban találhatjuk, a *Sensus Communis*ban. Epikurosz és modern követői (az egoizmus filozófusai) – bár mind a természetes emberi érzelmek átalakítására törekednek – Shaftesbury szerint mégis különbözőek, mert az alapító atya még érezte a természet erejét, és tudta, hogy csak úgy érhet célt, ha ennek legyőzésére biztatja a követőit.

A rokonság, a barátok, a honfitársak, a törvények, a megfontolt alkotmányok, a rend és a kormányzás szépsége, a társadalom és az emberi nem érdekei olyan tényezők, amelyek, mint jól tudta, természetszerűen erősebb indulatot ébresztenek, mint bármely olyan készlet, ami a pusztán én (self) szűkös talapzatán áll. Az a tanácsa tehát, hogy ne házasodjunk, és ne vegyünk részt semmilyen módon a köz ügyeiben, igazán bölcs volt, és megfelelt a céljainak (55, kiemelés az eredetiben).

Az *Értekezésben* még inkább egyértelmű, hogy a természetes összeköttetés gondolatára épül Shaftesbury szinte teljes erkölcs- és politikafilozófiája.¹²

Itt ugyanis Shaftesbury oly módon vezeti be a jó és a rossz fogalmát, hogy pusztán a biológiára alapoz (ezt később finomítja) – jó egy lény, ha hasznára van annak a nagy rendszernek, amelybe beleilleszkedik, és rossz, ha a kárára. Jóról és rosszról tehát csak egy olyan lény tekintetében beszélhetünk, amelyről biztosan megmutatható, hogy más lényekhez is kapcsolódik, és rajtuk keresztül az egész természethez.

Tehát ha ennek vagy bármely más élőlénynek az alkatában van valami, ami önmagán túlmutat, és ami nyilvánvalóan felfedi kapcsolatát valamely rajta kívülálló lényvel vagy természettel, akkor ezt az élőlényt kétségtelenül valami más rendszer részének kell tartanunk. Például, ha egy élőlény a hím jellegzetességeivel rendelkezik, ez a nőténnyel való kapcsolatát mutatja. És a hím, illetve a nőtény jellegzetességei együttesen kétségkívül rajtuk kívül létező más dolgok rendjével való

12 Klein szerint az *Értekezésben* Shaftesbury az összeköttetés (*relatedness*) és az autonómia fogalmához köt az erkölcsiséget. „Az *Értekezés* szerint a moralitás abban áll, hogy az ember követi az összeköttetését másokkal és a világgal, de függ az önálló cselekvés képességétől is.” Klein azt is hangsúlyozza, hogy az összeköttetés elve kozmikus elv. (Klein 1994. 54–5)

kapcsolatra engednek következtetni. (14, 168, kiemelés az eredetiben)

Márpedig, sugallja Shaftesbury, nincsen olyan lény, amelyről ezt ne lehetne elmondani. „Létezik tehát az élőlények rendszere” (15, 169)

És mindezen állatok felépítésében olyan világos és tökéletes az összhang, mint a mi testünkben a végtagok és az érzékszervek között; vagy ahogy a fa ágainál és leveleinél látjuk, miként függ össze mindegyik a másikkal, és együttesen mindegyik egyetlen gyökérrel és törzssel. (Uo.)

Shaftesbury ezek után lépésről-lépésre a világegyetem egészére kiterjeszti ezt a rendszert. „És ha elismerjük, hogy ebben az értelemben létezik egy *olyan rendszer, amely mindent magában foglal*, és egy *egyetemes természet*: akkor nem létezhet olyan partikuláris lény vagy rendszer, amelyik nem vagy jó, vagy rossz a *világegyetemnek ebben az általános rendszerében*.” (uo.)

Az *Értekezés* hűvösebb, elemző nyelvezetében éppen csak egy pillanatnyi elragadtatás jele a fönti bonyolult hasonlat, de a *Moralisták* nyíltan irodalmi nyelvezetében teljes gazdagságában kibomlik a kép.

Minden dolog e világon egybekapcsolt. Miképp az ág a fával egyesül, úgy köz-

vetlenül a fa is ezt teszi, földdel, éggel s tápláló vizekkel. Amiként a termékeny humusz hozzá illik a fához, amiként a tölgy vagy a szil erős és egyenes törzse a szőlőtő vagy a repkény tekerődő hajtásaihoz, éppúgy illenek maguk a levelek, a magvak és e fák gyümölcsei a legkülönbözőbb állatokhoz: ezek pedig egymáshoz és azon elemekhez, melyek között élnek, s melyekhez ők mintegy függelék gyanánt valamiképpen kapcsolódnak és illeszkednek, mint például szárnyak révén a léghez, uszonyokkal a vízhez, a lábak révén a földhöz, valamint egyéb megfelelő – bonyolultabb felépítésű és összetételű – belső szerveik révén. Így hát áttekintve mindazt, ami e földön van, szükségképp mindent egyben kell látnunk, mint egy közös törzshöz tartozót. Hasonlóképp a nagyobb világ rendszerében is... (144, 274–5)

Beépül a képbe az élővilág minden tagja – növények és állatok –, végigpillantunk minden éltető elemen – földön, vízen és levegőn –, végül az apró szerves részletektől, mint a fa gyökerei vagy a repkény hajtásai, amelyeken szabad szemmel is jól látható a világrendszer tagjait összefűző kapcsolat, szinte észrevétlen jutunk el a világűr nagy rendjéhez (amelynek mozgásaira a kortárs tudomány csupán mechanisztikus magyarázatokkal szolgált), és látjuk ezt is egybe-

olvadni az élőlények rendjével.¹³

Összefoglalva tehát a természet egy mindent magába ölelő rendszer, amelyben az egyénnek szükségszerűen helyet kell foglalnia, amely ellenállhatatlan erővel hat ránk, és amelyben erkölcsileg is megítélhetőek vagyunk. Nem derült ki azonban még az eddigiekből, hogy miért ilyen fontos Shaftesbury számára mindezek beláttatása.

2.5 A természet mint istenbizonyíték

Robert Voitle, Shaftesbury biográfusa tágabb kontextusba helyezi Shaftesbury természetfogalmát.

A tizenhetedik századi humanista számára a természet vagy az emberi természetet jelenti, vagy egy általános rendszerre vonatkozik, amelynek az ember is alkotórésze, és – ez a fontosabb – tükörként vagy

13 Shaftesbury nem publikált szövegeiben is domináns a rend gondolata. ΑΣΚΗΜΑΤΑ [gyakorlatok] címen vezetett lelki gyakorlatai, melyeket Rand később *Philosophical Regimen* [filozófusi életrend] címen publikált, jelentős részben erre a gondolatra épülnek. Voitle értelmezése szerint három kulcsszó köré szerveződnek ezek az írások. Ezek a szavak a *physis*, az *ataraxia* és a *koinonia*. Véleménye szerint „ezek közül mindhárom értelmezhető a rend utáni vágyakozás vonatkozásában: a *természet* – rend az univerzumban, az *apátia*, vagy közömbösség – rend az egyénben, és a *közösség* – rend az emberek világában.” Voitle hozzáteszi, hogy Shaftesbury legfőbb filozófiai vitái (a vallási ortodoxia, az új tudomány, Hobbes és Locke ellen) fölfoghatók ennek a sokértelmű rendnek a védelmeként. Robert Voitle: *The Third Earl of Shaftesbury 1671–1713*. 1984, Baton Rouge & London, Louisiana State U.P. 137. old.

mikrokozmoszként viszonyul az egészhez. Így Hobbes – mutat rá Shaftesbury – azáltal, hogy az embert tökéletesen önzővé tette, nem csupán lerombolta az etika alapjait, de kétségbe vonta a teremtés és maga Isten jóságát, akinek képére az ember teremtett. (Voitle 1984, 115)

Voitle megfigyelése azért fontos, mert rámutat Shaftesbury Hobbes-ellenes érveinek teológiai-metafizikai dimenziójára. A természeti rend gondolata túlmutat a természetben. Innen pedig már csak egy lépés (és a korban egyáltalán nem ismeretlen lépés) a természeti rend mögött egy rendező értelmet feltételezni, a felismert, tudományosan is vizsgálható terv (*design*) mögött egy egyetemes tervezőt (*designer*). Theoklész beszéde a *Moralistákban* így folytatódik.

Felismervén most már ezen egyöntetű, összefüggő építményt, és elismervén az egyetemes rendszert, következésképp arra kényszerülünk, hogy ismerjünk el egy egyetemes elmét, melyet semminő eszes ember nem szándékolhat tagadni, hacsak nem székhelyén [mármint az egyetemes elme székhelyén], a világegyetemben uralkodó rendezetlenség képzete (*imagination*) miatt. Mert hisz feltehető-e bárkiről a világon, hogy sivatagban élvén, távol emberektől, és hallván zenének egy csodás szimfóniáját, vagy látván

egy szabályos-pontos épülettömböt fokról-fokra kinőni a földből, teljes rend és arány szerint – nos feltételezhető-e egy ilyen emberről, hogy el lehessen vele hitetni, mindemögött nem rejtett semmi terv, amely kísérje, a gondolat semmiféle titkos forrása, semmiféle cselekvő elme? Minthogy nem lát kezet, a kéz munkáját is tagadná, és feltételezné, e teljes és tökéletes rendszerek mindegyike vagy véletlen szélfúvástól, vagy homok gomolygásától szerveződött meg s egyesült ekképp igaz szimmetriába, összhangzó rendbe? (146, 276)¹⁴

Az érv világos: az alkotás feltételez egy alkotót. Ha egy tárgy egy bizonyos mértékű komplex rendezettséget mutat, az ember el sem tudja képzelni, hogy azt pusztán véletlen hozta volna létre. Shaftesbury teizmusán éppen azt szokás érteni, hogy bár viszonylag ritkán utal Istenre, de fenntartja, hogy a természetben is feltárulhat az isteni.¹⁵ Nem szükséges a hithez a reveláció, de nem is zár-

14 Az idézet egyébként utalást tartalmaz Shaftesbury néhány legfontosabb filozófiai ellenfelére: a célzás különböző egzotikus tájak lakosainak tapasztalataira Shaftesbury rejtett Lockekritikájának eleme: az ifjabb filozófus nem tudta elfogadni, hogy tanítómestere gyakran épít utazók beszámolóira, és az emberi értékek ezekben feltáruló relativitására. A homok gomolygása pedig a Shaftesbury által az epikureizmusmal asszociált atomizmusra utal.

15 Voitle 1698-tól már egyértelműen bizonyítottan tartja Shaftesbury teizmusát, de feltételezi, hogy a fordulat már korábban megtörtént. (Voitle 1984, 123)

ható ki, hogy megtörténik.¹⁶ Shaftesbury például nevetségesnek tartotta azt a hitet, amely a dolgok megszokott, szép rendjének a fölborulásán, vagyis a csodán alapul.¹⁷

Rejtélyek, csodatettek kellene nekünk, valami olyan, mi meglep és elborzaszt! A harmónia, rend és összhang által ateistává leszünk; a szabálytalanság és viszály Istenről győznek meg minket! „A világ pusztá véletlen csupán, ha szabályos pályáján halad, de bölcsesség gyümölcse, ha megőrül.” (178, 295)

Érdemes itt visszautalni arra, hogy a természet Shaftesbury számára igazsággal bír – tiszta és ártatlan, szemben azokkal a változtatásokkal, amelyeket az ember visz végbe rajta. Shaftesbury számára a természet – az emberi és a külső természet – nem esett bűnbe. Nem véletlen, hogy szinte soha nem utal Krisztusra: ez a természet nem igényel megváltást.¹⁸

16 Fontos ez azért is, mert Shaftesbury a Szentírást nem tekinti Isten kinyilatkoztatásának.

17 Basil Willey szerint éppen ez Shaftesbury legfontosabb kifogása a keresztény ortodoxiával szemben. Willey: *The Eighteenth Century Background*. 1946, London, Chatto & Windus. 65–67. old.

18 Vö. Ernest Tuveson állításával. „Shaftesbury az embert úgy mutatja be, mint a környezetéhez – egyfajta pszichológiai-etikai illeszkedéssel – adaptálódott lényt. Az új filozófia úgy festette le az univerzumot, mint amely milliárd harmonikusan működő darabból áll, amelyek megváltoztathatatlan szabályoknak engedelmességek; ez az univerzum nem igényel változtatást vagy megváltást, hanem tökéletes és teljes.”

Feltűnő, hogy Shaftesbury rengeteg olyan szót használ a természet leírására, amely hagyományosan a vallásos szókinchhez tartozik. Az *Értekezés* a „rend, harmónia és arányosság csodálatáról és szeretetéről” (*admiration and love*) beszél (57, 191). Valamivel később pedig arról a „természetes örömről” (*natural joy*) olvasunk, amelyet ugyanezek a hatások váltanak ki (80, 203). A *Moralisták* a természet mérhetetlenségének tapasztalatát a következőképpen írja le:

Ekképp kísérletezvény oly gyakorta, ekképp bontván vitorlát e tág tér felé, midőn ismét magamba visszatérek, s mintegy megcsap annak érzete, hogy mily szűkös lény vagyok, s mily teljes ama végtelen nagy, többé az istenség örvényének (abyss) félelmes (amazing) mélyeit sem szemlélni, sem felmérni nem merem. (184, 298–9)

Nagyon fontos még ugyanebben a dialógusban a rajongás (*enthusiasm*) fogalma, amelyet Shaftesbury, aki korábban egy hosszú levélben támadta a vallásos rajongást, most a morálisan és teológiaiilag újraértelmezett természetre vonatkoztatva újra be kíván vezetni.

Bármennyire isteníti is a természetet a *Moralisták* Theoklésze, Shaftesburynél ez nem csupán egy lehetőség arra, hogy a ter-

Tuveson: *The Importance of Shaftesbury*, in: *English Literary History* 20/4 (1953). 274. old.

mészet helyett végső soron Istenről beszéljen. Ellenkezőleg, ami az isteniből egyáltalán elérhető az ember számára, az magában a természetben van jelen, azaz e világon.¹⁹ Magának a természetnek kell erkölcsileg-politikailag kényszerítő erővel bírnia, hiszen Shaftesbury szerint nem lehet az evilági rendet a túlvilági igazságszolgáltatás által jelentett fenyegetésre bízni.

A gondviselést annak kell bizonyítania, amit a jelen dolgokban (things present) létező rendből látunk. Síkra kell szállnunk a rend mellett; és különösképp a részben, hol az erény van érintve, nem szabad mindent a túlvilágra (hereafter) utalni. Mert a rendezetlen állapot, melyben sutba van dobva minden gondoskodás a tárgyak fe-

19 Voitle szerint Shaftesbury azonosítja a természetet Istennel. „Soha nem nevezi Istennek az ő istenségét [...] 'Jelenlétről', 'Istenségről', az 'Egész természetéről' beszél, Örök és Végtelen Elméről és Intelligens Alapelvről. [...] Bizonyos értelemben a természet az ő Istene, de a természet alatt *physist* kell értenünk, azt az alapvetet, amely minden dologban inherensen megvan, és amelynek hatására minden dolog úgy működik, ahogy működik, vagy legalábbis, ahogy működnie kellene. Minden élő dolognak van természete. »Így aztán még a növényekben és a magvakban is minden egyes Természet a neki megfelelő tökéletességre törekszik, és el is éri azt, ha valami külső hatás meg nem gátolja abban.« Ha tehát minden organizmus – legyen az növényi, állati vagy értelemmel bíró – rendelkezik egy ilyen természettel, akkor – érvel Shaftesbury – a Kozmosznak, amely nyilvánvalóan úgyszintén egy organizmus, szintén rendelkeznie kell egy ilyen természettel, és annak az egésznek a természete az istenség.” Voitle egyébként azt is jelzi, hogy Shaftesbury élete utolsó néhány évében némiképp megváltoztatta ezt az álláspontját, és ortodoxabb istenképhez közeledett. (Voitle 1984. 140–1. 349)

lől e jelenvaló világban, hol a bűn elszabadult és az erényt elhanyagolják, magát a káoszt képviseli, s az ateisták²⁰ oly kedvelt atomjaira, véletlenére és zűrzavarára fokoz le mindent. (137, 178–9)²¹

A természetben tehát fölfedezzük Istent, de ennek nem az az eredménye, hogy ezáltal túllépünk a természetten, hanem magának a természetnek tanuljuk meg jobban értékelni mindenek előtt kényszerítő morális erejét. Mindezek fényében talán jobban érthető Theoklész természet-himnuszának invokációja, ahol a természet szinte minden attribútuma eredetileg Istenhez tartozik.

Ó dicső (glorius) természet! fenségesen (supremely) szép és uralkodóilag kegyes (sovereignly good)! a legszeretőbb és a legszeretetreméltóbb, mindenek fölött isteni! [...] Ó, hatalmas (mighty) természet! a gondviselés bölcs helyettese! teremtő, kire ráruházták hatalmát (empowered creatress)! Avagy te, e hatalmat átruházó istenség, legfőbb teremtő! Megidézlek (invoke) téged, s egyedül csak téged imádlak. (183, 298)

20 Itt a magyar kiadásban (nyilván nyomdahiba miatt) „atomisták” áll.

21 Shaftesbury szavaival az *Értekezés* célja annak megvizsgálásában állt, „milyen messzire képes az Erény egyedül eljutni, és mennyiben szükséges a Vallás, akár hogy megtámogassa, akár hogy felemelje és előbbre vigye azt.” (Idézi: Voitle 1984, 122)

Összefoglalva tehát, az itt leírt Isten-élmény nem valamifajta misztikus tapasztalatból adódik, nem egy kiválasztott egyén kiváltsága, hanem az egyetlen biztos, nem fantasztá tapasztalat Isten létéről. Az a lelki beállítottság pedig, amelyet ez az élmény céloz, végső soron nem a transzcendenciára irányul, hanem nagyon is evilági: embertársaink iránti természetes vonzalmunknak és az erre épülő társadalomnak válik legerősebb alapjává.

2.6 A természet esztétikai-etikai tapasztalata

Shaftesbury tehát azt vizsgálja, hogyan, milyen jellegzetességein keresztül hat a természet az emberre, és mik azok a képességek az emberben, amelyek alkalmassá teszik e hatás befogadására. Ennek során Shaftesbury olyan nyelvet használ, amelyet – bár a diszciplína ekkor még nem létezik – visszatekintőlegesen esztétikainak nevezhetünk. Más szavakkal: a transzcendenciára irányuló törekvést, a transzcendencia tapasztalatát evilági, érzék-szervekkel megragadható, a horizontális dimenzióhoz kötődő nyelvezetre fordítja át.²²

22 Jean-Paul Larthomas például arról beszél, hogy a rajongás fogalma Shaftesburynél esztétikai jelentést kap. „A rajongás egy utat jelent, amelyen egyfajta szerelem közvetítésével megközelíthetők az Ideák [...] ennek azonban Shaftesburynél kizárólag esztétikai jelentése lehet.” Larthomas: *De Shaftesbury A Kant*. 1985, Paris, Atelier National de Reproduction des Thèses. Didier Erudition. 58. old.

Az *Értekezésben* például, bár a természeti rend gondolata itt is kapcsolatban áll az istenség leírásával, végső soron mégsem ezzel, hanem az emberi érzékenységgel, és azon keresztül a morális viselkedéssel áll kapcsolatban.

Az is bizonyos, hogy bármiféle rend, harmónia és arányosság szeretete és csodálata természetszerűleg tökéletesíti a hajlamokat (temper), a közösségi indulat (affection) előnyére válik, és nagymértékben hozzájárul az erényhez, ami önmagában nem más, mint a társadalom rendjének és szépségének szeretete. Ha a rend felbukkan akár a világ legsilányabb tárgyaiban is – meghódítja az elmét, és vonzalmat (affection) ébreszt maga iránt. De ha maga a világ rendje látszik helyesnek és szépnek, a rend csodálata és tisztelete még magasabbra szökik, és a szépség finom szenvedélye (elegant passion) és szeretete, amely oly hasznos az erénynek, még tovább fejlődik e határtalan és nagyszerű dolog gyakorlatában. Mert elképzelhetetlen, hogy egy ilyen isteni rendet elragadtatás és gyönyörűség nélkül szemléljünk; ezért mindaz, ami igazán harmonikus és arányos a természettudományok és a humán tudományok témáiban, elbűvöli az ilyen téren tudós vagy jártas személyeket. (57, 191, kiemelés az eredetiben)

Shaftesbury számára nagyon fontos, hogy a természet rendje mögött Istent sejt-hetjük meg, de ennél jobban érdekli az, hogy a természet szemlélete milyen hatást vált ki az emberből, hogyan segíti az embert a hajlamai, indulatai, szenvedélyei ki-finomodásához, és társiasabbá válásához. A formák és a rend iránti neoplatonikus rajongással, a misztikus magányos látomásával Shaftesbury egy olyan természet-élményt kíván szembeállítani, amely még inkább a társasághoz vezeti az embert.²³ Theoklészt, a *Moralisták* főszereplőjét, aki a fentebb is idézett himnuszokat intézi a természethez, ezért is nevezte a szerző – az eredeti cím-változat szerint – társias rajongónak (*The Sociable Enthusiast*).

Az idézet utal arra is, hogy a rend felfedezése voltaképpen összeköti az emberről, az Istenről, valamint a természetről való beszédet. Valamivel később az *Értekezésben* Shaftesbury már minden az istenire való utalás nélkül a természetben megjelenő szépséget, és annak az emberre gyakorolt hatását elemzi.

Ha alaposan megvizsgáljuk az elmélkedés gyönyörűségének természetét, úgy találjuk, hogy az élőlény egyéni érdekéhez a legkevésbé sincs köze, és nem törekszik

23 „A természet célja vagy terve az emberben a társadalom” – idézi Larthomas Shaftesbury leveleiből. (Larthomas 1985, 89)

az egyéni rendszer semmilyen önös javára vagy hasznára. A csodálat, öröm vagy szeretet teljesen olyasvalamire irányul, ami rajtunk kívül áll, és idegen tőlünk. És bár az elmélkedés okozta öröm vagy élvezet, amely abból ered, hogy ezt az egyszer már észlelt örömet tudomásul vettük, értelmezhető önös szenvedélynek vagy érdekből fakadó megbecsülésnek, az eredeti kielégülést mégis kizárólag a külső dolgok igazságának, arányának, rendjének és szimmetriájának a szeretete okozhatja. Ha ez a helyzet, akkor ezt a szenvedélyt tulajdonképpen a természetes indulatok közé kell sorolnunk. [...] „Az elmélkedés természetes öröme ez, és tárgyai: a számok, a harmónia, az arányosság és az összhang, amely az egyetemes természetet támogatja, és minden sajátos faj vagy lény rendjének felépítésében és formájában alapvető.” (79–80, 202–3)

Ez a hosszú passzus magában foglalja a legtöbb kulcsszót, amelyet Shaftesbury ebben az összefüggésben használni szokott. „A számok,²⁴ a harmónia, az arányosság és az összhang” (*those numbers, that harmony, proportion and concord*) – ezek a természet

24 A „numbers” szó egyébként, bár kétségtelenül van utalás a passzusban a tudományokra, nem annyira „számokat”, hanem inkább ritmust, ütemet, versmértéket jelent – a természet dinamikus jellegét, időbeli változásainak rendezettségét (saját fordításaimban legtöbbször a „mérték” szót használtam).

legfőbb tulajdonságai az ember számára. És a természeti szépségre adott válaszuk az „öröm vagy élvezet” (*joy or pleasure*).²⁵ Ezek az élvezetek pedig arra szolgálnak, hogy embertársaink felé mozdítsanak minket. Harmónia hatja át Shaftesbury természetképét: harmonikusan vannak kialakítva az egyes alrendszerek, és harmonikus egymásra hangoltságban léteznek egymás mellett. Anélkül, hogy akár egyetlen utalást találnánk itt az isteni bölcsességre, vagy a gondviselésre, amely mindezt elrendezte, szinte tisztán esztétikai nyelven beszél itt Shaftesbury. Szépségről és megformáltságról van szó, és arról, ahogy a külső természet formái, és az egyes lények, de mindenekelőtt az ember saját felépítése és megformálása egymásra hangolt, s ennek az összhangnak a szubjektív élménye az öröm. Örömmel, természetes készletéből járulunk hozzá a nagy egész (elsősorban a társadalom) rendjének és harmóniájának a fönntartásához. Shaftesbury végső érve Hobbes ellen dominánsan esztétikai: a világ szépsége és az afelett érzett öröm olyan tapasztalat, amely nem redukálható a hatalom önző hajszolásából fakadó hobbesi örömökre.

Mások iránt tehát nem számításból vagyunk jók, hanem, mert nekünk magunk-

25 A végtelenségig lehetne sorolni a példákat a – főleg korai – romantikus költészetből, ahol a természetélmény legintenzívebb pillanatát éppen a „joy” szóval nevezik meg Wordsworth nagy „Ódá”-jától Coleridge „Csüggedés”-éig.

nak az okoz örömet. „Ilyen behízeltgők a rokonszenvennek ezek az örömei (*pleasures of sympathy*), és oly bőséggel húzódnak végig az életünkön, hogy alig van olyan kielégülés vagy elégedettség, amelynek ne adnák lényeges részét” (82, 204). És hogy ennek a mások iránti vonzalmon alapuló etikának mennyire a természetben található a mércéje, annak nincs is jobb bizonyítéka, mint a *Moralisták*, „mely – már az alcíme szerint is – előadása bizonyos természetes és erkölcsi tárgyokról szóló beszélgetéseknek.”²⁶

2.7 Természet és ízlés

Jól látható tehát, hogy Shaftesburynél egy esztétikai jellegű tapasztalat veszi át, illetve egészíti ki jelentős mértékben a vallási tapasztalat mint a morálisan helyes viselkedés mértékének helyét. Másképpen fogalmazva, a természeti szépségről (illetve a szép természettel harmonikus egységben elgondolt társadalomról) alkotott ízlésítélet válik

26 Shaftesbury ezt az embereket organikusan egymáshoz kötő erőt szimpátiának is nevezi. Az *ΑΣΚΗΜΑΤΑ* egy helyén például ezt a meghatározást adja: „Szimpatizálni, mit jelent ez? Együtt érezni, vagyis egy érzékletben vagy érzésben egyesülni – a növény rostjai szimpatizálnak – az állat szervei szimpatizálnak – és vajon az égi testek nem szimpatizálnak? Miért is ne? [...] ha szimpátia egyesíti az Egészet, akkor egy Érzékeléssel és egy Intelligenciával bír az Egész. Ha pedig így van, akkor ez az Intelligencia minden dolgot érzékel. Ha pedig ez így van, akkor létezik egy mindent tudó és egészében az intelligencia által áthatott Természet.” (Idézi: Voitle 1984, 139)

a morális ítéletek, és még inkább a morális viselkedés alapjává. Ez a helye Shaftesbury (néha talán túlhangsúlyozott) platonizmusának. Shaftesbury valóban több helyen is explicit módon azonosítja a szépet a jóval, sőt ismételtelen utal arra a lelki emelkedésre is, amelyet legkidolgozottabb formájában talán Platón *Lakomájából* ismerünk, és amely oly nagy hatással volt a neoplatonikus filozófiák aszketikus, misztikus tendenciáira.²⁷ Ezek a tendenciák pedig egyáltalán nem voltak idegenek a cambridge-i platonistáktól sem, akiknek Shaftesburyre gyakorolt hatása közismert.

Mégsem érdemes túlzott jelentőséget tulajdonítani ennek a kapcsolatnak.²⁸ Shaftesbury egyáltalán nem egy olyan titokzatos látomást hangsúlyoz, amely csak néhány szerencsés számára adatik meg, sőt, ami fontosabb, egyáltalán nem a transzcendens ideák felé való törekvés kap itt hangsúlyt, nem az ősfomák, hanem a természet formái, és az ember saját belső érzékenysé-

ge a formára, képessége a formaadásra és önmaga formálására.²⁹ Az ízlésítélet nyer itt kitüntetett jelentőséget, amely egyrészt az ízleléssel és azon keresztül a póre biologikummal tart kapcsolatot, másrészt az erkölcsre, a cselekedetek szépségére vonatkozik. Ez alapozza meg Shaftesbury gondolkodásán belül egyfelől azt, hogy az erkölcsi ítélet az ízlésítélet közvetlen, azon-

29 Shaftesbury alkotói pszichológiáját illetően azonban érdekes adalék, hogy az ilyen jellegű gondolatmenetek az önmaga számára vezetett feljegyzésekben egyáltalán nem ritkák. „Ó lélek! gondold el, milyen nemes állapotba lépsz majd, amikor éppolyan mértékben, ahogyan most más szépségeket, más egyszerűségeket és más bájakat csodálsz, azt a fő Eredeti Szépséget és azt a tökéletes egyszerűséget és bájt szemléled (*contemplate*) majd, amelynek minden más csak az árnyéka, a tükröződése, és csupán hasonlít arra. Milyen jó lesz majd Neked, amikor mindazokat az alacsonyabb rendű, másodlagos tárgyakat saját mértékük szerint szereted majd [...] a természetes vonzalom igaz értelme szerint, nem abban az értelemben tehát, ahogy egy rokonra vagy barátira vonatkoztatjuk... Rajongás lenne ez? Legyen: és legyenek hát mindörökké rajongó...” (Idézi: Voitle 1984, 343) Esther A. Tiffany éppen a nagy nyilvánosságnak szánt és a magánjellegű írások közötti feszültségre építve kívánta átértelmezni Shaftesbury egész filozófiáját, azt állítva, hogy a kiadatlan szövegek tartalmazzák a valódi tanítást annak merev moralizmusával, a többi csupán cukormázzal borítva igyekszik beadni ugyanazt a keserű pirulát. Talán nem jogtalan azonban felvetni, hogy a kiadatlan szövegek semmifajta hatást nem gyakoroltak, míg a többi meghatározta az egész nyugat-európai filozófiát a tizennyolcadik században. (Tiffany 1923, 642–684) Klein elmélete a privát jegyzetfüzetek jelentőségéről meggyőzőbbnek tűnik. Szerinte pszichológiai folytonosságot kell látni a befelé forduló, szigorúan sztoikus feljegyzések, és a kifinomultabb beszédmódú, a társiaságot előtérbe állító publikált szövegek közt. Shaftesbury szerint *mielőtt* az ember a nyilvánossághoz fordul, köteles aszketikusan fölépítenie saját személyiségét. A filozófus saját életútja is ezt a meggyőződését látszik megerősíteni. (Klein 1994, 70–90)

27 Lásd például 254–5, 257, 320, 327. old.

28 Jean-Paul Larthomas egész Shaftesbury-monográfiájának ez az egyik legalapvetőbb belátása. „Nem követhetjük már azt az interpretációt, amely Shaftesburyt a neoplatonizmus egyenes vonalában helyezi el. [...] Az ő platonizmusa eltökélten szókratikus, mozgósítja a széplélek (*bel esprit*) és a humor életteli elemét mint a kritika immanens (bár spontán) formáját.” (Larthomas 1985, xii) Úgyszintén érdemes idézni formulaszerű megfogalmazását a jó szerepéről Shaftesburynél. „A jót tenni kell, nem pedig gyönyörködve szemlélni.” Uo. 95. old. Ugyanezt hangsúlyozza Klein is: a filozófia legyen „praktikus és egzisztenciális”! (Klein 1994, 40)

nali, a megfontolást kizáró jellegével bír, és másrészt – minthogy az ízlés formálható – mégis nyitott a változásra.³⁰

„Divatos úriembereknek” azokat nevezem, akiknek természetes tehetségük (good genius) vagy a megfelelő nevelés megadta a természetes báj és illendőség érzékét. Egyeseknek a puszta természet, másoknak művészet és gyakorlás eredményeképpen fülük van a zenéhez, szemük a festészethez, fantáziájuk a mindennapi díszek és bájos dolgok terén, biztos az ítéletük az arányokat illetően, és általános jó ízléssel rendelkeznek a legtöbb olyan tárgyban, amelyek felüdülését és örömét jelentik a világ szellemesebb felének. Legyenek bár az ilyen úriemberek olyan ext-

30 Vö. H.-G. Gadamernek az ízlés fogalmáról adott történeti áttekintésével. Ő ezt a történetet Graciánra vezeti vissza (e téren egyébként teljesen hagyománykövető módon, hiszen már Alfred Baeumler is közismert dologként említi Gracián történeti szerepét. Baeumler: *Az irracionális problémája a XVIII. századi esztétikában és logikában Az ítélőerő kritikájáig*. 2002, Enciklopédia. 39. old.). „Gracián abból indul ki, hogy az érzéki ízlésben, mely valamennyi érzékünk közül a legáltalibb és legbelsőbb, már megvan a kezdete annak a megkülönböztetésnek, melyet a dolgok szellemi megítélésében hajtunk végre. Tehát az ízlés érzéki megkülönböztetése, mely a legközvetlenebb módon történő élvező befogadás vagy visszautasítás, valójában nem puszta ösztön, hanem már középtűt van az érzéki ösztön és a szellemi szabadság között. [...] Gracián tehát már az ízlésben is az »állatosság árszellemítését« látja, s joggal utal arra, hogy nemcsak a szellemnek [ingenio] van műveltsége [cultura], hanem a ízlésnek [gusto] is. Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer*. 2003, Budapest: Osiris; második kiadás. Bonvhai Gábor fordítása. 67–8. old.

ravagánsak, és rendszertelenek az erkölcsi terén, amilyenek csak szeretnének, mégis föl kell fedezniük következetlenségüket, ellentmondásban kell élniük önmagukkal, és szembe kell kerülniük azzal az elvvel, amelyre a legfőbb élvezetüket és szórakozásukat építik. (62)

E megállapítás egyik legfontosabb kontextusának vizsgálatára itt egyáltalán nincs lehetőség, mégis érdemes jelezni, hogy Shaftesbury filozófiája része annak a nagyon jelentős változásnak, amelynek során a „gentleman” szó elveszti eredeti – születési arisztokráciával összekapcsolódó jelentését, és egy kulturálisan (az ízlés, a társasági viselkedés, a jó modor, vagy a divatosság mentén) meghatározott kategóriává válik.³¹

Közvetlen tárgyalt témánk szempontjából azért fontos ez a kijelentés, mert nélkülöz mindenfajta „platonikus” szigorúságot a divattal mint a látszatok változékony világával szemben. Érezhetünk persze némi távolságtartást azokkal az úriemberekkel szemben, akiknek fontosabbak a kifino-

31 Hangsúlyosan említi ezt az elemet Gadamer is. „Az ízlés nemcsak olyan ideál, melyet egy új társadalom állít fel, hanem a »jó ízlés« ideáljának a jegyében alakult ki az, amit azóta »jó társaságnak« neveznek. Ez már nem a születés és a rang alapján ismeri föl és legitimálja magát, hanem szigorúan csak ítéleteinek közössége révén, vagy jobban mondva azáltal, hogy föl tud emelkedni a bornírt érdekeknek és a személyes vonzalmaknak, és igényt tart arra, hogy ítéljen.” (Gadamer 2003, 68)

mult nagyvilági szórakozások, mint az erényes viselkedés, Shaftesbury mégis bízik abban, hogy még ez a felületes, divatkövető magatartás is végső soron erényes viselkedéshez vezethet, pusztán azért, mert az ízlés (vagyis az arányok, formák és a harmónia iránti érzékenység) kifinomodásához vezet. Az ízléses viselkedés témakörében a szerző gondosan olyan szavakat választ, amelyek egyszerre rendelkeznek esztétikai és erkölcsi konnotációkkal. „A természetes báj és illendőség érzéke” (*a sense of what is naturally graceful and becoming*) kifejezésben az a fontos, hogy minden eleme egyszerre vonatkozik a szépség és az erkölcs területére. „*Graceful*” az, ami jó hatást tesz a szemlélőre, az alak, a mozgás, vagy akár a cselekedetek szépsége, ebben az összefüggésben leginkább a társasági fellépéshez kötődik. A „*becoming*” is valami hasonlót fejez ki, például egy ruhára mondjuk, amely jól illik a viselőjéhez, de éppígy jelent morálisan illőt. Arra pedig már utaltam, hogy mennyire érzék (*sense*) -jellegű Shaftesburynél mind a szépet, mind a helyeset regisztráló képességünk.

Az ízlés tehát egyrészt helyébe léphet a filozófiának, másrészt viszont előfeltétele is annak. A *Soliloquy*-ban Shaftesbury saját filozófiai módszerét, az önvizsgálaton, önmegismerésen alapuló bölcséletet minden más eljárás és iskola fölé emeli. Ennek pedig a kifinomult ízlés az előfeltétele.

Ez az a tudomány, amely magát a vallást is megítéli, vizsgálat elé állítja a szellemeket, bizonyítja a próféciákat, elkülöníti a csodákat, hiszen egyetlen mércéje és korlátja a morális feddhetetlenség, és annak felismerése, hogy mi az, ami bizonyos és igaz az indulatokban. Mert, ha a fát csupán terméséről ismerni fel, nem lehet más a legfőbb törekvésem, mint hogy megkülönböztessem a gyümölcsök valódi ízeit, hogy kifinomulttá tegyem az ínyem, és helyes módon élvezzem (*relish*) az egyes fajtákat. (133)

Az ízlésfogalmat, amelynek az előző idézet jól mutatja a jelentőségét, Shaftesbury két irányban is kihasználja. Egyrészt a morális ítéletek szinte reflexszerű, egyenesen a természetből fakadó jellegét hangsúlyozza, másrészt azonban az ízlés nevelhetőségét. Az előbbi leghíresebb példáját a *Moralisták*-ban találjuk.

Alighogy a szem megnyílik az alakokra, a fül a hangokra, a szépség tüstént jelentkezik, a báj és harmóniát felismerjük és elismerjük. Alighogy látjuk a cselekvéseket, alighogy felismerjük az emberi affektusokat és szenvedélyeket (és legtöbbjük éppoly gyorsan felismerhető, mint érezhető), egy belső szem tüstént különbséget tesz közöttük, s látva elkülöníti a szépet és formást, a vonzót s a csodálatost a formátlan-

tól, torztól, gyűlöletestől vagy megvetendőtől. (229, 326–7)

Ez az egyik legfontosabb hely, ahol Shaftesbury egyrészt alkalmazza morálfilozófiai céljaira a szép és a jó általa feltételezett azonosságát, másrészt hangsúlyozza a szépről-jóról való ítélet ízlésítélet-szerű, azonnali, a percepció (belső szem) közvetlenségével föllépő, közvetlenül a természet által mozgatott jellegét. Az ízlés ilyen leírásában nemigen látszik lehetségesnek az ízlés bármilyen kultúrájáról, neveléséről beszélni, sőt, ha szigorúan vesszük, itt még jó vagy rossz ízlésről, illetve helyes vagy helytelen ítéletről sem lehet szó, hiszen a természet, úgy tűnik, szükségszerűen a helyes hatást váltja ki.

Nem ez az egyetlen hely, ahol Shaftesbury hasonló leírást ad az erényről. A *Sensus Communis* egy pontján például szinte föladdja annak reményét, hogy a filozófia bármilyen pozitív hatással lehetne az emberek erkölcsére.

Egy egyszerű, becsületes ember ugyanis, amíg saját ítéletére van bízva, és nem zavarja meg a filozófia és mindenféle körmönfont okoskodások az ő érdekeiről, nem fog más választ adni a bűnnek, mint hogy semmiképp nem viszi rá a szíve, hogy az ő útjára lépjen, vagy hogy legyőzze természetes ellenérzését vele szemben.

Ez így természetes és így igazságos.

Igazság szerint, tekintve a világban ma az erkölcsökkel kapcsolatban uralkodó elképzeléseket (notions), a becsületesség alighanem igen kevés nyereséget várhat a filozófiától, vagy bármiféle elmélyült spekulációtól. Többnyire az a leghelyesebb, ha ragaszkodunk a józan észhez (common sense), és nem kívánunk túllépni rajta. Az első gondolataink ilyen téren általában jobbak, mint a későbbiek, természetes elképzeléseink (notions) jobbak azoknál, mint amelyeket a tanulmányok, vagy a mindenféle szörszálhasogatók (casuists) tanácsai megfinomítottak. (61)

Ezen a helyen Shaftesbury látszólag megkülönböztetés nélkül elvet mindenfajta morális vagy esztétikai nevelést. A természetes az igaz, és mindenfajta filozófia vagy spekuláció ezen csak ronthat. Nyitva marad persze egy kiskapu. Az „egyszerű, becsületes embert” csupán a „*ma* az erkölcsökkel kapcsolatban uralkodó fogalmaktól” kell óvni. Nem szükségszerű, hogy a filozófia az erkölcsöket közvetlenül az érdekekkel kapcsolja össze (főlegesen is lenne a direkt utalás Hobbesra). Elképzelhető egy másfajta megközelítés is. Egy olyan, amely nem kívánja szembefordítani az embert természetes erkölcsi beállítódásával. Mindez azonban ezen a helyen kidolgozatlan marad, és

a passzus legerősebb gesztusa mégiscsak a „spekuláció” leválasztása a természetes erkölcsökről.

Shaftesbury nem csak az erkölcsi- és ízlésítéletek már-már érzékszervi, közvetlenül az ember biológiai felépítésére épülő jellegét hangsúlyozza számos helyen, hanem azt is ismételten megerősíti, hogy ezen ítéletek helyességének a mércéje magában a természetben lelhető föl. A *Soliloquy*-ban például ilyen fordulatokat találunk: „a harmónia a természet által harmónia”, „a szimmetria és az arányosság alapjai is a természetben vannak” (157). Egész kevéssel később pedig a „természet igaz mércéjéről” (*the just standard of nature*) olvasunk (158).³²

Ez utóbbi idézet azonban már az ízlés formálhatóságának, sőt a formálás feladatának a kontextusában áll.

Bármely filozófus, kritikus, vagy szerző, aki meg van győződve a természetnek erről az előjogáról (prerogative), könnyen rávehető, hogy hozzáfogjon ízlése reformálásának nagy művéhez, amelynek si-

kerességében joggal kételkedik, ha nem tudatosan, a természet igaz mércéje szerint formálta azt. Hogy vajon tényleg ez történt-e, azt könnyen eldöntheti, ha megvizsgálja az emlékezetét, hiszen a szokás és a divat erős csábítók, és bizonyos, hogy erősen kellett küzdenie ellenük, hogy elérhesse az ízlésnek azt az igazságát, amelyet megkövetelünk attól, aki azt állítja, hogy a természetet követi. (158)

Az ízlés tehát kétségkívül nevelhető, még ha ez a nevelés voltaképpen lenevelés is (a szokás és a divat torzító hatásairól), némiképp hasonlóan ahhoz a negatív pedagógiához, amelyet Rousseau fogalmaz majd meg *Emiljében*. Hogyan lehet összeegyeztetni a két állítást? Hogyan lehetnek ítéleteink egyszerre a (külső és belső) természetben erősen rögzítettek, és nevelés, kultúra tárgyai? Más szavakkal: hol van az emberi szabadság helye a természet túléréjével szemben?

Az ellentmondás egy lehetséges feloldása az lenne, hogy az ízlés – bármennyit változik is – ítéleteit mindig mintegy természetesként hozza meg. Maga az ítélet aktusa működik tehát (ma talán úgy mondanánk) a testi reflexek mintájára. Shaftesbury számára azonban ez a megoldás nyilván nem lenne kielégítő. Nem akarja összetéveszteni a természetet a szokások által kialakított „második természettel.” A természeti

32 Voitle például határozottan ezt az elemet hangsúlyozza Shaftesbury filozófiájában. „A Rend és az Erény bizonyos érelemben szinonimák, illetve egyiket legjobban a másik felől fogalmazhatjuk meg. Az ember része a kozmosznak, de a tükre is annak, hiszen az egész élő természettel – a legalantasabbtól a legmagasabbig – közösek bizonyos képességei. Akkor követi a természetet, illetve akkor teljesíti be természete ideálját, amikor képességeit harmonikusan rendezi el.” (Voitle 1984, 120)

standard a korok és divatok váltakozásától függetlenül egyszer s mindenkorra rögzített. Az ízlésnevelésnek mégis nagy szerepet tulajdonít Shaftesbury. Ennek legerősebb megfogalmazását pedig úgyszintén a *Soliloquy*-ban találhatjuk.

Kívánatos lenne, hogy éppilyen jelentőséget tulajdonítsunk a megfelelő ízlésnek (right taste) az életben és a viselkedés (manners) terén is [ti., mint amilyet a művészetek terén]. Mely halandó, aki egyszer már meggyőződött a belső jellemvonások közötti különbségről, és arról az elsőbbségről, amely egyik fajtának jár a másik fölött, ne tartaná nagyon fontosnak, hogy a saját ízlése legyen a legjobb? Ha az udvariasság (civility) és az emberségesség ízlés, ha a brutalitás, tiszteletlenség, lázongás is éppúgy ízlés, ki ne választaná inkább, hogy a vonzó és kellemes minta alapján formálja meg magát, nem pedig gyűlöletes és perverz példát követve? Ki ne törekedne arra, hogy erőszakot tegyen a természeten, e téren éppúgy, mint az ízlés és az ítélőerő tekintetében a többi művészetben és tudományban? Mert az erőszak a természettel szemben minden téren csupán az ő visszaállítását célozza. Ha a természetes jó ízlés még nem fejlődött ki bennünk, miért is ne törekednénk arra, hogy kialakítsuk, és ezáltal váljunk természetessé?

– Szeretek! Képzelek! Gyönyörködöm!

– Hogyan?

– Véletlenszerűen, vagy ahogy nekem tetszik.

Ellenkezőleg. Megtanulok képzelni, gyönyörködni és gyönyörködtetni, annak megfelelően, hogy maguk a tárgyak megérdemlik-e, vagy igazolnak-e engem. (151)

Számos szempontból fontos ez a hely. Egyrészt itt Shaftesbury explicite is kiterjeszti az ízlés hatáskörét voltaképpen az egész életre, de különösen a társas életre. Másrészt megtudjuk, hogy az ízlésítéletek – szemben azokkal a helyekkel, ahol Shaftesbury szinte automatizmusként írta le őket – igenis lehetnek tévesek vagy helytállóak, és hogy egyes emberek bírnak a jó ízléssel, mások pedig nem. Ez utóbbiaknak pedig muszáj erőt venniük a természetükön, hogy eljuthassanak magához a természethez. Van tehát helyes és helytelen, elsődleges és másodlagos természet is, bár ezt Shaftesbury nyíltan nagyon ritkán mondja ki.

Feltehetőleg úgy kell ezt értenünk, hogy a természet standardja változatlanul áll, a kultúrának pedig az a feladata, hogy eljuttassa ide az embert. Ha még nem rontotta meg a kultúra, akkor meglevő adottságai kibontásával, ha viszont „a szokás és a divat” már megtette a maga hatását, akkor azok kifinomításával, átformálásával. Mindezek ellenére a feszültség nem szűnik meg egészen. Feltehetőleg polémikus helyzete

miatt, Shaftesbury gyakran olyan erősen hangsúlyozza a (hobbesi felfogással szemben meghatározott) természet erejét, hogy – a föntihez hasonló helyek kétségtelen fontossága ellenére – nehéz látni, hol juthat ott bármi hely a kultúrának és egyáltalán a tudatos emberi döntés szabadságának.

Érdekes megfigyelni, hogy – talán némi képp Schillert előlegző módon – az automatikusan erkölcsös természeti állapotból a döntések, kultúra, reflexió és a társas érintkezés szabadabb szférájába egy olyan nevelődés által jutunk el, amelyben kiemelt szerepe van a természeti és a művészeti szépségnek.³³

2.8 Esztétikai képzés és a természet

Shaftesbury természetfelfogása számtalan esztétikai elemet tartalmaz. A természetben fölfedezett rend leírására Shaftesbury félreérthetetlenül a szépség leírásának klasszikus nyelvezetét használja: a fölfedezett vonások közül a legfontosabbak az arányosság, a megformáltság, és a harmónia. Ezt még kiegészítik azok a vonások, amelyek nem annyira a plasztikus, hanem Lessing szóhasználatával az időbeli művészetek jelleg-

33 „A forma tehát az, amely által minden különös dolog a maga immanens tökéletessége felé tart. [...] Ezt a fajta önkieljesítést azonban, a mindenkire jellemző saját szubsztancia megvalósítását, Shaftesbury – az emberről lévén szó – nem tudja másképpen elgondolni, mint esztétikai formában” (Larthomas 1985. 203)

zetességei közé tartoznak: ilyenek a ritmus, a zenei harmónia, amelyek a természet dinamikus aspektusára és az ebben megsejthető isteni elemre vonatkoznak.

A természet rendezettségével, standardjával a legsikeresebben és a leginkább példát mutatóan, úgy tűnik, az alkotó művészek képesek harmóniába kerülni. Pontosabban szólva: ebben áll a művészetük. Nagymértékben Kantnak a zseniről – akiben a természet ad törvényt a művészetnek – adott leírását előlegző módon Shaftesburynél is a művész (és mint ki fog derülni, valamilyen mértékben mind azok vagyunk) az, akiben a természet működései a legélénkebbek.³⁴

Tagadják bátran, ha tudják, a költők, a harmónia emberei, a természetnek ezt az

34 Vö. Kantnak a zseniről adott meghatározásával. „A zseni az a tehetség (természeti adomány), amely a művészetnek a szabályt adja. S mivel maga a tehetség, mint a művész veleszületett produktív képessége, a természethez tartozik, ezért úgy is fogalmazhatnánk, hogy a zseni az a született elméleti diszpozíció (*ingenium*), amely által a természet a művészetnek a szabályt adja. Kant: *Az ítélőerő kritikája*. 2003, Budapest: Osiris–Gond-Cura Alapítvány; Papp Zoltán fordítása. 222. old. Larthomas is *Az ítélőerő kritikája* 46. paragrafusára hivatkozik, és úgy véli Theoklész himnuszaiiban megvalósul ez az ideál. „Theoklész természethimnusza, az ő »józan rajongása« szimbolikus ábrázolását nyújtja az örökké teremtő természetnek, acélból, hogy érzékelhetővé és elgondolhatóvá tegye a teremtő képzelet és a természet kapcsolatát. Az ész mint a végtelenbe tartó belső mozgás az Ideával esik egybe, a képzelőerő pedig magával a bennünk élő természet önteremtő mozgásával.” Larthomas ehhez még azt is hozzáteszi, hogy Shaftesbury volt az első, aki a zseni jelenségén keresztül gondolta el azt, amit majd Kant a természet technikájának fog nevezni. (Larthomas 1985. 237–8. 251)

erejét, vagy álljanak csak ellen ennek a morális mágiának. Ők, a maguk részéről, dupla adagot hordoznak ebből a bűbájból. Ugyanis, először is, a szenvedély maga, amely inspirálja őket, nem más, mint a mérték, az illendőség és az arányosság szerelme, és ez sem valamilyen önző értelem-ben (mert hát ki is alkot önmaga számára?), hanem barátságos, társias figyelem-mel a többiek javára és gyönyörűségére, egészen az utókorig és a távoli jövőig. Másodszor pedig világos, hogy ezeknek a művészeknek a legfőbb témájuk és tárgyuk, amely legmagasabbra emeli géniuszukat, és amely által oly nagy erővel indítanak meg másokat is, nem más, mint az illem és az erkölcs. Mert ez a művészetük hatása és szépsége: mértéket adva az éneknek, a szótagoknak és a hangoknak, egy benső harmóniát és mértéket fejeznek ki, és egy emberi lélek szépségét ábrázolják ellentétek és kontrasztok útján, amelyek ennek a portréfestészetnek a kecsességét adják, és erőteljesebbé, elbűvölőbbé teszik a szenvedélyek muzsikáját. (63)

A költők (és általában a művészek) tehát a harmónia emberei, ők azok, akik a külső és belső természet harmóniáját, dinamikáját és hatóerejét legintenzívebben átérzik, és ezt a zenei harmóniát a művükben is érvényre juttatják, és ezáltal átadják a közönségnek. Bennük érvényesül legerősebben az

a társias nyitottság, az érzékenység ember-társaink java és boldogsága iránt, amelynek a természet, és annak szervesen, rendezetten összekapcsolódó részei adják a modell-jét.³⁵ A művészet tehát nem a durva didaktikusság értelmében morális, hanem azáltal, hogy a természeti rendet, a természetet mint morálisan is kötelező mércét közvetíti a művészet formáin keresztül.³⁶

A formateremtő művész istenítése távol áll Shaftesburytól, mégis érdemes idézni azt a híres helyet a *Soliloquy*-ból, ahol a művészt a világegyetem alkotójához méri, hiszen ebből a passzusból is világosan kiderül, mely képességei tüntetik ki a művészt Shaftesbury szemében, és melyek a nagy műalkotás legfontosabb vonásai. Fentebb már idéztem, hogy az igazi művész képessége nem az, hogy meszerien bánik a nyelvvel, sem pedig a szellem és a fantázia önkényes használata.

35 David Marshall szerint Shaftesbury dolgozta ki az esztétikai elfogulatlanság (*disinterestedness*) később hatalmas karriert befutó fogalmát. Marshall: „Shaftesbury and Addison: criticism and the public taste”, in: H. B. Nisbet – C. Rawson, (szerk.): *The Cambridge History of Literary Criticism. Vol. 4. The Eighteenth Century*. 1997, Cambridge, CUP. 635. old.

36 Larthomas ezt a következőképpen fogalmazza meg. „Amit Shaftesbury így hív: »az ember helye a természetben«, az nem más, mint ez a fajta lényegi kapcsolódás a rejtett harmóniához. A művészet ennek megsejtésében van segítségünkre az általa létrehozott látható harmónia által. Ha a szép kapcsolatban áll a jóval, akkor ez abban áll, hogy megadja nekünk, hogy érzékelhessük, megérthessük, és érzelmeinkkel megsejthessük a célok egy rejtett rendjét, amelyet az élet és a cselekvés követelményeinek hatására követnünk kell, és *in concreto* megvalósítanunk.” (Larthomas 1985. 277)

Az az ember azonban, aki igazán és a szó valódi értelmében megérdemli a költő nevet, aki valódi mesterhez méltóan, mérnöki tudással képes leírni az embereket és szokásaikat (men and manners), valamint képes megadni egy cselekedetnek a hozzá illő testet és arányokat – ezt az embert, ha ugyan nem tévedek, egészen másfajta teremtménynek fogjuk találni. Az ilyen költő valóban egy második Alkotó (second Maker), maga Prométheusz Jupiter alatt. Hasonlóan ahhoz a szuverén művészhez, avagy egyetemes formáló természethez (plastic nature), egy egésztest formál, amely önmagában egységes (coherent) és arányos, az egyes alkotórészek megfelelő alárendelésével és uralásával. Felismeri a különféle indulatok határait, s átlátja pontos árnyalataikat és mértékeiket, és ezáltal képes megfelelőképpen ábrázolni őket; nem kerüli el a figyelmét az érzelmek (sentiments) és cselekedetek fenségessége, és megkülönbözteti a szépet a formátlantól, a vonzót a gyűlöletestől. A moralitás művészt, aki tehát képes a Teremtő utánzására, és jól ismeri teremtmény-társai belső formáját és felépítését, aligha találjuk majd tudatlannak önmagát illetően, vagy tanácstalannak azokkal a mértékekkel kapcsolatban, amelyek harmonikussá teszik az elmét. Mert a bűnösség nem más, mint disszonancia és aránytalanság. És bár lehet a gazembereknek erős hangjuk,

és bírhatnak jó természetes képességekkel a cselekvés terén, mégis lehetetlen, hogy helyes ítélet és szellem (ingenuity) lakozzon ott, ahonnan hiányzik a harmónia és a tisztesség. (93)

Sokáig lehetne beszélni arról, hogy ez a fogalmazásmód, amely soha ilyen erős formában nem ismétlődik meg Shaftesburynél, mennyiben előlegzi meg a költő romantikus fölfogását – elég csupán a Prométheusz figura fontosságára utalnunk, például Byronnál és Shelleynél. Shaftesbury saját gondolatmenetét követve azonban fontosabb azt megérteni, mi teszi a művészt összemérhetővé magával a Teremtővel. Az alkotás művelete ugyanis kicsiben megismétli a teremtést: a műnek mint mikrokozmosznak ugyanazzal a tervezettséggel kell bírnia, mint a természet egészének.³⁷ A nagy mű ilyen szempontból összeköttetés Isten és ember között. Egyrészt szinte istenbizonyítékként szolgál, hiszen szemlélhetővé teszi azt a spekulatív igazságot, hogy rendezett egészt

37 Shaftesbury a műalkotásnak ugyanezt a jellegzetességét hangsúlyozta kései „Herkules döntése” című írásában. „Egy kép nem érdemli meg a festmény nevet, ha nem alkot valójában egyetlen egészt, amelyet egyetlen nézőpontból áttekinthetünk, és nem egyetlen koncepció, egy jelentés és egy összehasonlíthatatlan terv mentén jött létre, úgy, hogy részeinek kölcsönös és szükségszerű kapcsolódásának tekintetében is egészt alkosson, hasonlóképpen ebből a szempontból az emberi test tagjaihoz.” (Idézi: Larthomas 1985, 279) A rendezettség mint részek alárendelése az egésznek nyilvánvaló politikai jelentéssel is bír. Vö. Michael Prince: *Philosophical dialogue in the British Enlightenment*. 1996. Cambridge. CUP. 44. old.

(kozmoszt) csupán egy alkotó tevékenysége hozhat létre.³⁸ Akár azt is mondhatnánk, hogy Shaftesbury teljes teológiája esztétikai alapokon áll: a szépség tapasztalatára épül. Másrészt pedig a nagy mű közvetíti, és átélhetővé teszi az isteni teremtés rendjének kötelező érvényét az emberek számára. Ezért mondhatja Shaftesbury, hogy a költő különleges lény: hiszen képes a Teremtő utánzására, de teremtmény maga is, és tökéletesen ismeri teremtmény-társait.

Az alkotás végső célja tehát a befogadók morális diszpozíciójának formálása. Shaftesburynél pedig e folyamat leírásának is nagyon erősen esztétikai a nyelvezete, hiszen – mint a passzus sugallja – erény és bűn nem más, mint rend és rendetlenség, harmónia és diszharmónia.³⁹ Nem szokták egyébként észrevenni, hogy a költő itt leírt kivételes státusát Shaftesbury részben önmagának követeli, hiszen amikor arra utal, hogy a művészet igazi tárgya az emberek és szokásaik (*men and manners*), akkor sa-

38 Ahogy Larthomas fogalmaz: „teremtésre, a végtelen esztétikai prezentációjának kiterőjére van szükség – mint amilyen Theoklész Himnusza –, hogy teljességgel képessé váljunk arra, hogy »megérezzük az univerzumot átható Szellem« hatalmát saját lelkünk centrumában.” (Larthomas 1985, 235)

39 Valamivel később a tanulmányban Shaftesbury megerősíti, hogy az olvasók képesek a művészet jótékony hatására formálódni. „Természetünk szerint nem vagyunk terméketlen talaj, és zenei felépítéssel rendelkezünk, amelyet ezek az úriemberek [t.i. a költők] nagy előnyünkre művelhetnének, ha a mesterek művészetét alkalmaznák kompozícióikban. Kellő erővel bírnak, hogy hassanak jobb készítéseinkre...” (123)

ját könyvének címét is félreismerhetetlenül belekomponálja a leírásba. Ha úgy tetszik, művészi *ars poeticát* olvasunk.

Shaftesbury számára – a fönti idézet ellenére – nem a költők és a többi művész különlegessége, kiválasztottsága a fontos, hanem az, hogy a művészek egy olyan példát mutatnak, amelyet minden ember képes követni. A *virtuoso* kifejezés Shaftesburynél nem terminus-értékű, és többször használja elítélően is, mégis, legalább egy használatában, olyan embert jelent, aki érzékeny a morális és esztétikai szépségre. Így értendő a következő idézet.⁴⁰

Mindenki virtuoso, ki jobban, ki kevésbé. Mindenki valamilyen bájt követ, és egy vagy másfajta Venus udvarlója. A dolgokban rejlő Venustum, Honestum és Decorum utat tör magának. Azok,

40 Larthomas, aki teljes mértékben meg van győződve arról, hogy Shaftesbury filozófiája az individuum spontaneitásának a megfogalmazása, a *virtuoso* fogalom kidolgozásában is éppen ezt üdvözli. „A *virtuoso* művészete a báj, az ízlés, a tapintat minden erőforrását mozgósítja az emberi érzékenységben, hogy lehetővé tegye minden egyes ember zsenijének, hogy önmagát mint egy egyéni erkölcsi élet alapelvét juttassa kifejezésre. [...] A *virtuoso* szó ekkor még a gyökere (*virtu*) miatt kifejezi az erő gondolatát, azt az egyéni képességet, amellyel az individuum egyedül rá jellemző eredményeket tud elérni. [...] Az individuum minden formáló energiájának kibontakoztatása mint ideál, és ezek kiteljesítése az egyéni lelkiismeretben.” Ez volt Larthomas szerint Shaftesbury nagy gondolata, amellyel Winckelmannra, Herderre, Wielandra, Goethére és Schillerre oly nagy hatást tett: „az individuum megformálása esztétikai nézőpontból.” (Larthomas 1985. 355–6)

akik nem engednek nekik tért az ész és az erkölcs nemesebb kérdéseiben, más helyeken fognak rábukkanni: a dolgok egy alacsonyabb rendjében. Akik nem látják meg a cselekvés legfőbb mozgatórugóit, és általában megvetik a mértékek és az arányosság gondolatát, azok a legmellékesebb részletek tekintetében kerülnek éppennyire a hatalmába és a vonzáskörébe, mint például a közönséges művészetek tanulmányozásában, vagy a pusztán mechanikus szépségek gondozásában és művelésében. A házak tervrajza, az épületek és kísérő ornamenteik, a kertek alaprajza és felosztása, a sétányok, ültetvények, a házakhoz vezető utak, és még ezer más dolog szimmetriája lép így az elme szerencsésebb és magasabb rendű szimmetriájának helyébe. A szép, a nemes és a mutatós ezernyi alkalommal és ezernyi tárgyban fedi föl magát. A jelenés egy vagy más módon kísértetni fog minket, és miután kiűztük higgadt gondolatainkból, és elijesztettük még dolgozószobánkból is, egyenesen az Udvarban jön majd szembe velünk, és nagyság, címek, dicsőségek és egy hamis ragyogás és szépség álmaival tölti meg a fejünket, amelyekért készen állunk föláldozni legmagasabb élvezeteinket és nyugalmunkat, és amelyek elérése végett a legalantasabb rabszolgákká alázzuk le magunkat. (64)

Shaftesbury tehát amellet érvel, hogy a megformáltság szépsége iránti érzék senki életéből nem hiányozhat. Ennek az erőnek senki nem tud ellenállni,⁴¹ és minden olyan tevékenységünk, amellyel a mindennapi életünket próbáljuk megszépíteni, minden remény, amelyet magunk elé kitűzünk, mind-mind hordoz valamit a művészet méltóságából. A *Venustum*, *Honestum* és *Decorum* szavakat Klein kommentárja szeretetre méltónak, tiszteletre méltónak és illendőnek fordítja, de talán nem túlzást ezt a platóni szép jó és igaz egybeesése, a *kalokagathia* gondolatának megidézéseként érteni.⁴² Még leggyarlóbb ténykedéseinkben is (a természet működésein keresztül) ilyen magas célokat lát érvényre jutni Shaftesbury.

Így jutunk el Shaftesbury természetfelfogásának másik pólusához. Ha az egyik pólus a természet által diktált viselkedés mint morálisan feddhetetlen automatizmus, ahol a reflexiónak és a döntésnek szinte semmi tere nincs, a másik pólus a természet mint a társas élet legkülönbözőbb terein felbukka-

41 *Naturam expellas furca, tamen usque recurret.* [Üzd vasvillával, de a természet bejön újra – Bede Anna fordítása] – Shaftesbury végül is ezt a közmondássá vált Horatius sort erősíti meg (*Epistulák* I. 10. 24. sor).

42 Persze nem mint transzcendens elvet, hanem mint az esztétikailag is szép társadalom kialakításában aktív elvet. „Mi is lehetne szebb, avagy mi is ad tökéletesebb és érzékletesebb ideát a *τό καλόν*-ról, mint egy *egyenlőségen alapuló társadalom* (*commonwealth*), vagy egy város, amelyet jó törvényekre alapoztak.” (Idézi: Larthomas 1985. 209)

nó erő. Ha az egyik póluson minden eleve adottnak tűnt, a másik póluson minden a csiszolódás, formálódás, alakulás esztétikai összefüggéseinek a jegyében áll. Ezért veszi Shaftesbury magára a kritika igazolásának a feladatát.⁴³ A harmadik *Miscellany* egyik visszatekintő, összegző megjegyzésében például ez áll:

Közös törekvésünknek tehát a következőt kell céloznia: meg kell mutatni, hogy nincs semmi, amit a kifinomult emberek (polite world) vonzónak vagy kellemesnek találnak, semmi, ami örömükre vagy szórakozásukra van, amely megmagyarázható lenne egy bizonyos ízlés előzetes megállapítása és föltételezése nélkül. Ízlés vagy ítélőképesség mármint, úgy gondoljuk, aligha jöhet velünk a világra készen és kialakultan. Bármely alapelveket, vagy alapanyagokat hozunk is magunkkal e téren, bármilyen megfelelőek is a képességeink (faculties), érzékeink, vagy előlegző érzeteink és képzeleteink (imagination), amelyek a természetből fakadnak, és valóban önmaguktól alakulnak ki, a mi művészetünk, támogatásunk vagy hozzájárulá-

43 Marshall, némiképp kiélezett módon, a következőképpen fogalmaz. „Shaftesbury – a velünk született morális érzékről szóló elméletei ellenére – ebben a kontextusban olyan képességekre fókuszál, amelyek tanulhatók és taníthatók. Ennek köszönhető az, hogy a *Characteristics* végső soron nem használati utasítás úriember-*virtuosók* számára, hanem a kritika igazolása. (Marshall 1997. 645)

sunk nélkül – mégis, az az általános idea, amely mindezen folyamatok által kialakul, és az a tiszta fogalom, amelyhez eljutunk abban a kérdésben, hogy mi a kívánatos és a jelentős a választás és az értékelés területein, mindezekről, úgy képzem, senki sem gondolja, hogy velünk születettek (innate) lennének. Használat, gyakorlat és kultúra kell, hogy megelőzze az értelmet és a szellemet, mielőtt azok ilyen előrehaladott állapotba és kifejelettségbe juthatnának. Legitim és helyes ízlés nem születet, nem hozható létre, nem foganhat és nem is alakítható ki a kritika előzetes munkái és fáradalmai nélkül. (408)

Shaftesbury programja tehát végső soron a „kifinomult emberekre,” vagyis a magas szinten kultúrált, a társasági érintkezésben csiszolódott úriemberekre, társadalomtörténetileg tekintve pedig nyilvánvalóan a legfelsőbb rétegekre épül és irányul. Az ízlésnevelés és kritika programja a jó társaságbeli együtt létezés, a másik iránti előrehaladó érzékenység és tapintat kiművelését célozza. Ebben a kontextusban Shaftesbury már egyáltalán nem a természetességet és a természet által diktált folyamatok elkerülhetetlenségét, hanem a „választás és az értékelés” fontosságát hangsúlyozza; és ezek nélkül valóban elgondolhatatlan az ízlésítélet. A kritika szó természetesen nagyon tág jelentésben szerepel itt: nem csupán egyes

művek megítélését jelenti, hanem azt is, hogy kritikai megítélés alá esik az ember szükségszerűen társas életének valamennyi eleme; ennek a fontos közös ügyeket szabadon megvitató nyilvánosságnak csak egyik tere a művészet és a műkritika.

A *Sensus Communis* című esszé ennek a nyilvánosságnak az értékéről szól, annak a jognak a fontosságáról, hogy szabadon (és jókedvűen) megvitatassunk minden fontos kérdést. Itt egészen odáig elmegy Shaftesbury, hogy az észhasználat természete szerint dialogikus.

Az ész (reason) használatára, ahogy én értem a szót, sem a tanult emberek értekezései, sem az ékesszólók lejegyzett beszédei nem képesek önmagukban megtanítani. Egyedül az érvelés (reasoning) szokása tehet valakit jó érvelővé (reasoner). És az emberekben csak úgy alakulhat ki ez a szokás, ha örömeiket lelik benne. A gúnyolódás szabadsága, az a jog, hogy illendő szavakkal mindent megkérdőjelezzünk, és a felhatalmazás arra, hogy bármely érvet kibogozzunk és megcáfoljunk, anélkül, hogy megbántanánk az érvelőt – egyedül így lehetséges az efféle elvont beszélgetéseket valamiképpen élvezetessé tenni. [...]

„Mindörökre csak hallgató maradjak?”
éppoly természetes panasz ez az istenség-

ről, mint az erkölcsről folytatott vitákban, és általában a filozófiában, mint régen volt a satirikus költőnél.⁴⁴ A kölcsönösség a beszélgetés nagy erejű törvénye, amelyre az emberek igen erősen vágnak. Az ész ügyeiben többet végezhetünk egy-két percben a kérdés-válasz módszerét követve, mint folyamatos beszéddel egész órák alatt. A szónoklatok csak arra jók, hogy felébresszék az indulatokat, a deklamáció ereje rémületet és elragadtatást kelt, az emelkedettség érzetét váltja ki vagy gyönyörködtet, ahelyett, hogy kielégítene és tanítana. A szabad párbeszéd közelharc. (33–4)

Shaftesbury szerint tehát az észhasználat vita, és az erre való jog pedig politikai kérdés. A puszta szónoklás a (potenciálisan diktatórikus) hatalomgyakorlás eszköze, a szabadságban érvelve kell meggyőzni egymást. „Ahol abszolút hatalom van, ott nincs se közösség, se közvélemény” (*public*, 50).⁴⁵

⁴⁴ Az idézet Juvenalistól származik (*Szatírák*, I. 1.)

⁴⁵ Larthomas szerint Shaftesburynél „a meggyőzés művésze-te jelenti az emberi kapcsolatok alapját, mert ez tartózkodik az erőszaktól.” (Larthomas 1985, 59) Woodfield szerint ez az egyik lényegi ellentét Hobbes és Shaftesbury között. Míg az első filozófus számára a társadalmi kötések erőszak eredményei, a második számára a meggyőzésé. Richard Woodfield: *The Freedom of Shaftesbury's Classicism*, in: *The British Journal of Aesthetics*. 15/3 (1975), 254–266. old. Mindez persze vonatkozik Shaftesbury saját írói stílusára is. A konverzációnak nevezett filozófiai nyelvezet, amely az egész *Characteristics* kötetet jellemzi, könnyen tekinthető a fenti elvek gyakorlati megvalósításának. Sőt, voltaképpen az egvénség szabadságát

Úgy tűnik, Shaftesburynek soha nem sikerül teljesen harmonikus folyamatban feloldani természetfelfogásának polaritását. Mindig fönnáll a veszély, hogy ha túlságosan eltávolodunk a természet közvetlen hatásköréből, és a kultúra, a társasági élet, a politikai-morális szabadság szférájába lépünk, könnyen elveszünk a változó divatok relativitásában. Ennek ellenére Shaftesbury elmerészkedik odáig is, hogy – amikor már biztosnak tűnik, hogy az ember nem él majd vissza a szabadságával – föltételezze, hogy az a bizonyos standard, amelyre az egész gondolatmenet épül, nem is magában a természetben van.

Nem feltételezhetünk egyetlen olyan érzéssel bíró élőlényt sem, aki eleve olyan torz és természetellenes, hogy a fizikai tárgyakkal való érintkezése első pillanatától kezdve ne érezne jó szenvedélyt fajtája iránt, és ne rendelkezne a részvét, szeretet, jószág vagy a közösségi indulat alapjaival. Éppoly lehetetlen azt gondolni, hogy egy racionális teremtményben, aki először ke-

illető egész dilemmát újfelfogalmazhatnánk mint azt a formai feszültséget, amely az egyes írások esszéisztikusan széttartó, dialogikus nyelvezete, és Shaftesbury azon igyekezete közötti érezhető, hogy az elegyes írásokból egységes kötetet komponáljon. Michael Prince például egész Shaftesbury-értelmezését erre a feszültségre építi. (Prince 1996, 23–73) Shaftesbury organicista szemléletének stiláris következményeit illetően lásd: Pat Rogers: Shaftesbury and the Aesthetics of Rhapsody, in: *The British Journal of Aesthetics* 12/3 (1972), 244–257. old.

rül szembe racionális dolgokkal, és elméje befogadja az igazság, nagylelkűség, hála vagy más erény képeit vagy megnyilvánulásait (representations), ne volna rokonszenv ezek iránt, illetve ellenszenv ezek ellentéteivel szemben, hanem mindezek teljesen közömbösen hagynák. A lélek valójában éppen annyira lehet meg érzés nélkül, mint azon dolgok csodálata nélkül, amelyekről bármi tudása van. Ezért, ha kialakul benne ennek az újfajta látásnak a képessége, a cselekvésben, elmékben és hajlamokban éppúgy meg kell találnia a szépséget és torzulást, mint a formákban, színekben és hangokban. Ha az erkölcsi cselekedetben nincs is valódi szeretetreméltóság vagy torzulás, a képzeletbeli szeretetreméltóság mégis ugyanilyen erővel bír (there is at least an imaginary one of full force). Bár magának a dolognak a létét esetleg nem ismerjük el a természetben, azt azonban nem lehet nem elismerni, hogy amit róla képzelünk, vagy fantáziálunk, az egyedül a természettől származik. (33, 178, a fordítást némiképp módosítottam – G. B.)

Az idézet első része összefoglalójául szolgálhatna szinte mindannak, amiről eddig szó volt. Shaftesbury először is a természet rendjében betöltött helye alapján jelöli ki az ember erkölcsi tevékenységének a helyét. Ahogy az állatnál is torzulás és természetellenesség

eredménye, ha nem bír erős vonzalommal és jóindulattal fajtársai iránt, úgy ösztönös jellegűnek feltételezi az ember jóindulatát is saját faja iránt. Az érzékszervek működésének automatikus jellegével azonosítja második lépésben a morális ítéletek alapját is jelentő esztétikai jellegű elkülönítést szép és torz között. Miután mindezt megerősítette, Shaftesbury váratlanul azt állítja azonban, hogy lehetséges, hogy ezen elkülönítés alapjai nem magából a természetből, hanem az emberi képzeletből származnak. Az ember tehát nem pusztán érzékeli a természeti rendet, de aktívan hozzá is járul annak létezéséhez. Kétségtelen, hogy Shaftesbury fogalmazásmódja itt eléggé homályos, és egyáltalán nem eléggé kifejtett a gondolat ahhoz, hogy világosan tudhassuk, miben áll a különbség aközött, hogy maga a dolog (az erkölcsi cselekedetek szépsége) származik a természetből, vagy hogy csupán a képzeletünk, amely létrehozza, az természeti eredetű. Mégis bizonyos, hogy itt legalábbis fölmerül a gondolat, hogy az erkölcs alapelvei nem a természetből származnak, hanem (ahogy majd Kant mondja) az emberi elme önálló törvényhozásának a termékei. Elképzelhető, hogy a morális cselekvés lehetőségének alapjai egyedül az emberi szabadságban vannak.⁴⁶

46 Larthomas a fentieknél sokkal erősebb formában fogalmaz. „Önmagunkra mint az erény és a rend, saját bátorságunk és a »morális világ« – melynek a »természetes világban« kell élnie – közötti kapcsolat »okaira« kell gondolnunk. Nekünk kell, cselekedeteink által távol tartani »az atomokat, a

Az esztétikai szabadság gondolatának legteljesebb kibontakozását persze Schillertől ismerjük, például „A fenségesről” című esszéből. „A kultúra feladata szabaddá tenni az embert” – jelenti ki Schiller, és hozzáteszi, hogy az ember csupán ezáltal képes arra, hogy „egész fogalmát betöltse.”⁴⁷ Az ember ugyanis az egyetlen lény, mely nem csupán a természeti kényszernek engedelmeskedik, hanem önálló akarattal bír (Schiller itt nyilvánvalóan Kantot követi). A két fő esztétikai érték közül – melyek felismeréséhez „morális kultúrára” van szükség – „a szépség láttán azért érezzük magunkat szabadnak, mert az érzéki ösztönök harmóniában vannak az ész törvényeivel,” vagyis harmónia áll fenn természet és szabadság között.⁴⁸ A fenséges élményében viszont egészen magunk mögött hagyjuk a természet birodalmát. „A fenséges láttán azért érezzük magunkat szabadnak, mert az érzéki ösztönöknek nincs befolyásuk az ész törvényadására, mert itt a szellem úgy cselekszik, mintha semmilyen más törvények nem lennének érvényesek rá, csak a sajátjai.”⁴⁹

véletlent és a zűrzavart«, melyek az elvtelen tettekből születnek. A »morális világ« rendje itt nem valami önmagában létezőt jelent, ellenkezőleg: harcolnunk kell érte. [...] Saját döntéseink belső formájában kell keresnünk a »társadalmi igazságosságosság és a rend alapjait«, amelyből azután »fölfedezhetünk egy tágabb tervet.«” (Larthomas 1985, 108)

47 Friedrich Schiller: *Művészet-és történelemfilozófiai írások*. 2005, Budapest, Atlantisz. Papp Zoltán fordítása. 354. old.

48 Uo. 357.

49 Uo.

Az utolsó idézetben a „mintha” szócska azonban nagyon hangsúlyos. „A fenséges és a szép egész varázsa csak a látszatban rejlik, nem pedig a tartalomban” – ez Schiller konklúziója, mely a hasonlóságok ellenére mégis erősen elkülöníti őt Shaftesburytól, és jogosnak mutatja Gadamer kritikáját Schillerrel szemben.

Ez a felfogás [Schilleré] a művészetet, mint a szép látszat művészetét, szembeállítja a gyakorlati valósággal [...] A »művészetnek«, mely a természet emberi használatra történő átalakításait is átfogja, hagyományosan az a rendeltetése, hogy a természet által adott és szabadon hagyott terekben végezze a maga kiegészítő és kitöltő tevékenységét. Ezen a horizonton belül tekintve, a »szépművészet« is a valóság tökéletesítése, nem pedig látszatszerű maszkírozása, elfátyolozása vagy megdicsőítése. (Gadamer 2003, 113–114)

Shaftesbury, Gadamer modelljében, még egyértelműen a Schiller előtti „horizonton” belül értelmezhető.

3. ÖSSZEFOGLALÁS

A fentieket nagyon vázlatosan áttekintve azt mondhatjuk, hogy feszültség fedezhető fel Shaftesbury természetfogalmában, amely pedig egész filozófiájának egyik legalapvetőbb kiindulópontja. Shaftesbury egyrészt-ről megteremt egy nagyon erősen normatív,

egyszer s mindenkorra adott természetképzetet, amellyel szemben, úgy tűnik, az emberi szabadságnak semmi tere nincsen. Ezt a természetet egyrészt egy fizikoteológiai istenképzet támogatja, másrészt pedig a formák és számok neoplatonikus, zárt rendje. Másrészt azonban Shaftesbury mégiscsak a szabadság teoretikusa: annak a társadalmi rendnek a filozófiai legitimálója, amely a dicsőséges forradalommal létrejött.⁵⁰

Szigorúan logikai szempontból Shaftesburynek soha nem sikerül feloldania ezt a feszültséget, mégis finom eltolódásokat fedezhetünk föl az ember mint a természet által mozgatott automatizmus elképzelésétől az emberhez mint szabad cselekvőhöz, aki a természetet nem csak követi, de aktívan alakítja is. Alapvetően fontos ebből a szempontból, hogy Shaftesbury eltávolodik mind a normatív természetképet támogató teológiától, mind a természeti rend tekintélyét konceptuálisan támogató (főleg cambridge-i) neoplatonizmustól. Mindkettő helyett valami hangsúlyosan evilági, emberi tényező válik dominánssá: a természeti rendben nem az a fontos, ami túlvezet a természetben, hanem az a mód, ahogy ez a rend mérceként szolgálhat az ember cselekedetei számára.

Az ember egyrészt mint a természet része szükségszerűen együtt mozog a termé-

⁵⁰ Lawrence E. Klein pontosan erre a politikai elemre építi egész monográfiáját. (Klein 1994, 1)

szet egészével. Másrészt viszont kínálkozik egy szellemibb út is, és ez az esztétikán át vezet. Itt a természetnek már nem a túlereje, hanem a szépsége a hangsúlyos, illetve az embernek az a képessége, hogy a cselekedetekben is meglássa a szépséget. A művész és az ő tevékenysége példázza az ember ama képességét, hogy saját tevékenységében mintegy meghosszabbítsa a természet szép rendjét. Az ember alkotótevékenysége,

képessége a formaadásra és a formálódásra az ízlés problémájához kötődik. Hiszen az ízlés bár a testhez is tartozik, mégis tárgya lehet képzésnek, kultúrának, és ennyiben ez a közvetítőelem a természetfogalom két pólusa között. Az ember szabadsága tehát abban áll, hogy ízlésítéleteiben a természet mércéjén a kritikai nyilvánosság fórumai előtt lemérheti a kultúra minden elemét.